

Universiteit Utrecht

Rome en Commagene

De macht en onmacht van een vazalstaat, 69 v.
Chr. – 72 n. Chr.

Rogier van der Heijden, 5698766

31-3-2018

Dr. F. van den Eijnde
13.193 woorden

© Rogier Eltje Maria van der Heijden, 2018

Rogier van der Heijden

5698766

Contact: r.e.m.vanderheijden@students.uu.nl

Deze scriptie werd geschreven in het kader van het Bachelor Eindwerkstuk van de Bacheloropleiding Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

SAMENVATTING

Rome had grote voordelen bij het systeem van vazalstaten, zowel voor de stabiliteit aan de grensgebieden, als de verdediging van de grenzen zelf. De rol van vazalstaten was echter groter dan alleen die van bufferstaat. Ze waren een onmiskenbaar onderdeel van het Romeinse Rijk en ook in de regionale politiek en tijdens de burgeroorlogen speelden zij een belangrijke rol. Hoewel de antieke literatuur de relatie tussen Rome en de vazallen over het algemeen neutraal verwoordt, wordt tussen de regels door en uit ander bronnenmateriaal duidelijk dat de superieure positie van het Romeinse Rijk in deze verhouding buiten kijf stond.

Commagene was een van deze vazalstaten. Tijdens de Late Republiek was Commagene onder Antiochus I nog in staat om haar positie tussen twee wereldrijken te verstevigen door te manoeuvreren tussen de Romeinen enerzijds en de Parthen anderzijds. Tijdens het Principaat raakte Commagene echter volledig geïntegreerd in het Romeinse Rijk en waren de Commageense koningen niet bij machte om hun positie te behouden, laat staan te versterken. Zelfs in de dynastieke opvolging had de koninklijke familie geen zeggenschap meer. Na de teruggave van het koninkrijk aan Antiochus IV was de band tussen Rome en Commagene fundamenteel veranderd. Antiochus IV was eerder een Romeinse magistraat dan een vazalkoning. Uit zijn beleid blijkt slechts totale gehoorzaamheid aan de Romeinen en ook zijn iconografie is ontegenzeggelijk Romeins. Nadat Commagene 140 jaar een Romeinse vazalstaat was geweest, werd het koninkrijk definitief geannexeerd. Het was vanaf dat moment ook officieel Romeins grondgebied.

DANKWOORD

Het schrijven van een bachelorscriptie is vooral een bezigheid die je als onderzoeker en schrijver zelf doormaakt. Ondersteuning van anderen is daarnaast echter onontbeerlijk. Daarom bedank ik graag mijn begeleider dr. Floris van den Eijnde voor de nuttige feedback die hij gaf tijdens het opzetten en schrijven van deze scriptie. Ook bedank ik mijn medestudenten Anne de Hoop, Dylan de Weerd, Lucy Visser en Corine Gerritsen voor hun kritische en opbouwende commentaar in het hele proces. Ik wil dr. Saskia Stevens bedanken voor het geven van enkele waardevolle tips over de literatuur over de grenzen en vazalstaten van het Romeinse Rijk. Aram Deknatel wil ik bedanken voor de ondersteuning bij het vertalen van een aantal Latijnse en Griekse teksten en inscripties. Zonder hem waren enkele interpretaties van teksten niet mogelijk geweest. Tenslotte bedank ik Sierk IJsselstein Mulder en mijn ouders Jurriën en Irma van der Heijden voor het doorlezen van het eindproduct en het geven van een aantal nuttige laatste adviezen.

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	2
DANKWOORD	3
INLEIDING.....	6
Vazalstaten.....	6
Commagene	7
Methodologie en indeling	8
HOOFDSTUK 1. COMMAGENE VOOR DE ROMEINEN. BUFFERSTAAT <i>PAR EXCELLENCE?</i> .	11
1.1. Strategische positie.....	12
1.2. Vazalstaat als verdedigingslinie.....	13
1.3. Hulptroupen.....	14
1.4. Contact in de praktijk	16
1.5. Conclusie.....	18
HOOFDSTUK 2. <i>INSERVIENTIUM REGUM DITISSIMUS</i> . ANTIEKE LITERATUUR OVER VAZALKONINGEN	19
2.1. <i>Rex sociusque amicus</i>	19
2.2. <i>Clientela</i>	22
2.3. Conclusie.....	23
HOOFDSTUK 3. <i>PHILORHOMAIOS?</i> ANTIOCHUS I ALS VAZAL.....	25
3.1. De buitenlandse politiek van Antiochus I	25
3.2. Nemrud Dağı	27
3.3. <i>Philorhomaïos kai philhellen</i>	30
3.4. Munten	32
3.5. Conclusie.....	33
HOOFDSTUK 4. COMMAGENE TIJDENS HET PRINCIPAAT	35
4.1. Mithridates II, Mithridates III en Antiochus III	35

4.2. Antiochus IV	39
4.3. Annexatie	43
4.4. Conclusie	44
CONCLUSIE	46
APPENDIX. AFBEELDINGEN	48
LITERATUURLIJST	55
Bronnen en afkortingen	55
Bibliografie	56

INLEIDING

Vazalstaten

Wanneer we over het Romeinse Rijk denken en spreken, hebben we het vaak over één geheel dat bestuurd werd vanuit Rome en eeuwenlang bleef bestaan. De werkelijkheid zat evenwel complexer in elkaar. De bestuurlijke structuur van het Romeinse Rijk, zowel tijdens de Republiek als in de Keizertijd, kende namelijk een bepaalde gelaagdheid. Zo waren er provincies en andere bestuursorganen op verschillende niveaus en aan de grenzen van het Romeinse Rijk waren er vazalstaten. In de decennia voorafgaand aan de derde Mithridatische Oorlog (73-63 voor Christus) veroverden de Romeinen geleidelijk aan heel Anatolië en de kust van de Levant. Daardoor schoof de grens van het Romeinse Rijk op naar de oevers van de Eufraat, grenzend aan Parthië. De Romeinen creëerden langs deze grens verschillende vazalkoninkrijken (figuur 1). Vaak kwam dit erop neer dat een door de Romeinen verslagen koning van een dergelijke koninkrijk opnieuw werd geïnstalleerd als vorst, maar nu met een lijst van voorwaarden van de Romeinen.

In de afgelopen veertig jaar is het nodige geschreven over het Romeinse Rijk en de vazalstaten. Vooral het boek van David Braund uit 1984 geldt nog altijd als een van de meest toonaangevende onderzoeken op dit onderwerp.¹ Dit was het eerste grote onderzoek dat zich erop richtte de positie van Romeinse vazalkoningen in de Romeinse wereld in haar geheel te vatten. Vóór het onderzoek van Braund werden de koningen voornamelijk aangeduid met ‘client kings’ en werd de relatie tussen Rome en de ‘client kings’ vooral beschreven in termen van het Romeinse model van *patrones* en *clientes*. Braund stelt echter dat deze termen nauwelijks voorkomen in antieke bronnen en dat het daarom beter is om het bredere concept van ‘friendship’ en ‘friendly kings’ te hanteren.² In deze scriptie heb ik ervoor gekozen om voor de koningen de term ‘*vazal*’ of ‘*vazalkoningen*’ te gebruiken. Daarmee wil ik benadrukken dat deze koningen wel ondergeschikt waren aan de Romeinen, maar ook een zekere mate van onafhankelijkheid bezaten.³

Ook de visie dat vazalstaten slechts als buffers voor het Romeinse Rijk dienden tegen gevaren van buitenaf, werd vanwege de complexiteit van de relatie en het belang van de

¹ David Braund, *Rome and the Friendly King. The character of the client kingship* (New York, 1984).

² Braund, *Rome and the Friendly King*, 7. Overigens gebruikt Braund zelf ook relatief vaak de term ‘client kings’; Vgl.: Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third* (Baltimore, 1976), 21: ‘[T]he Roman view of the relationship between empire and client were rooted in the traditional pattern of patron-client relationships in Roman municipal life.’

³ Een uitgebreidere toelichting van de gehanteerde termen is te vinden in hoofdstuk 2.

vazalstaten door Braund niet onderschreven.⁴ De Romeinen en hun vazalstaten onderhielden volgens hem een relatie die voor beide partijen voordelig was, zowel op militair en economisch als op politiek gebied. De verhouding tussen Rome en haar vazalkoningen leverde door de wederzijdse voordelen over het algemeen weinig spanningen en conflicten op.⁵

Commagene

Een van de vazalstaten langs de Eufraat was Commagene. Dit koninkrijk maakte zich in 163 voor Christus los van het Seleucidische Rijk en kwam aan het begin van de eerste eeuw voor Christus onder de invloed van Armenia. Zodoende raakte Commagene betrokken in de Mithridatische Oorlogen, waarin ze tijdens de derde oorlog in die reeks een bondgenootschap aanging met de Romeinen. Vanaf dat moment lag het koninkrijk in de Romeinse invloedssfeer. Het gebied werd in 17 na Christus door de Romeinen geannexeerd als onderdeel van het Romeinse Rijk, maar in 37 werd het door Gaius Caesar, ook wel bekend als Caligula, opnieuw tot vazalstaat gemaakt. Ondanks de bewezen trouw van de laatste koning Antiochus IV besloot keizer Vespasianus het koninkrijk in 72 na Christus toch weer te annexeren.

Dit onderzoek richt zich op een periode waarin spanningen tussen Rome en Parthië enkele keren hoog opliepen. Het Parthische Rijk was in deze periode het enige rijk dat machtig genoeg was om een constante en reële bedreiging te vormen voor het Romeinse Rijk.⁶ In die tijd bestonden er twee hoofdroutes tussen Romeins Anatolië en het grondgebied van de Parthen. De noordelijke hoofdroute liep via Armenia, terwijl de zuidelijke hoofdroute door Commagene en Osrhoëne, een vazalstaat van Parthië, heen liep. Volgens Tacitus was de zuidelijke route makkelijker begaanbaar en hadden de Parthen ook een voorkeur voor deze route.⁷ Voor beide rijken was het dus zaak om beide routes te beheersen.⁸ Een belangrijke taak van de vazalkoninkrijken Commagene en Osrhoëne was dan ook de verdediging van de

⁴ Ibidem, 91; Vgl.: E. Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic* (Oxford, 1968); E. Badian, *Studies in Greek and Roman History* (Ithaca, 1968); T. Liebmann-Frankfort, 'Le royaume d'Agrippa II et son annexion par Domitien', in: M. Renard (red.), *Hommages à A. Grenier* (Leuven, 1962), 659-672; I. A. Richmond, 'Queen Cartimandua', *Journal of Roman Studies* 44 (1954) 43-52; J. C. Mann, 'The Frontiers of the Principate', *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II* 1 (1974), 508-533; J. C. Mann, 'Power, Force and the Frontiers of the Empire. Review of E. N. Luttwak *The Grand Strategy of the Roman Empire*', *Journal of Roman Studies* 69 (1979), 175-183.

⁵ Braund, 182.

⁶ Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, 9.

⁷ Tac., *Ann.* 12.12.

⁸ Frank K. Strk, *The First Meeting of the Roman and Parthian Empires—Geopolitical Context and Consequences* (Masterthese) (Hobart, 2011) 133.

buitengrenzen, elke vazalstaat voor het eigen rijk.⁹ Zij fungeerden als buffer om een aanval van één van beide kanten te vertragen en de verdediger de tijd te geven genoeg troepen richting het front te sturen.

Omdat het gebied strategisch van groot belang was in het kader van de vijandige relatie tussen Rome en de Parthen, vormt het koninkrijk een interessante casestudy. Deze scriptie onderzoekt het functioneren van Commagene als Romeinse vazalstaat vanaf de derde Mithridatische Oorlog tot haar annexatie door Vespasianus in 72 na Christus. De vraag die daarbij centraal staat, is of en in hoeverre Commagene in die periode als zelfstandige macht kan worden aangemerkt.

Methodologie en indeling

In veel van de onderzoeken naar de vazalstaten van het Romeinse Rijk is gekozen voor een breuk in de relatie tussen Rome en haar vazalstaten bij het begin van het Principaat in 31 voor Christus.¹⁰ De onderzoekers betogen dat de relatie van de vazallen met het gezag in Rome vanaf dat moment fundamenteel veranderde. In het geval van Commagene is het echter nuttiger om de band met Rome vanaf het begin van de diplomatieke contacten in 69 voor Christus te onderzoeken om te zien hoe de aard van de band al dan niet veranderde vanaf het begin van het Principaat.

Naar Commagene is bovendien minder onderzoek gedaan dan naar sommige andere vazalstaten. Onderzoek naar Commagene ging met name over Nemrud Dağı. Deze scriptie probeert een volledig beeld te geven van Commagene als Romeinse vazalstaat door ook de opvolgers van Antiochus I te behandelen en te kijken naar de relatie tussen Rome en andere vazalstaten. Het is belangrijk om te weten hoe de Romeinen naar vazalstaten keken voordat ingezoomd kan worden op Commagene.

Van Commagene is helaas geen grote hoeveelheid bronnen beschikbaar. Daarom moeten historici de beschikbare bronnen secuur tegen het licht houden en plaatsen in de context van de regio en de tijd door ze te vergelijken met bronnen uit omliggende vazalstaten. Deze scriptie vergelijkt daarom verschillende aspecten van de relatie tussen Rome en

⁹ Margherita Facella, 'Advantages and disadvantages of an allied kingdom: The case of Commagene', in: Ted Kaizer en Margherita Facella (red.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East* (Stuttgart, 2010), 181-198, aldaar 182.

¹⁰ Voorbeelden hiervan zijn: Fergus Millar, *The Roman Near East, 31 BC – AD 337* (Cambridge MA, 1993); Hendrikus A. M. van Wijlick, *Rome and Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations During Civil War* (Diss., Durham, 2013); Als het begin van het Principaat heb ik het jaar 31 voor Christus aangehouden. Vanaf dat moment had Octavianus geen tegenstanders meer en was hij de facto alleenheerser.

Commagene en betreft daarbij, binnen de focus van het onderzoek, de relatie van Rome met andere vazalstaten.

Munten en inscripties zijn in de Oudheid bij uitstek het medium om als heerser een boodschap te communiceren naar de onderdanen. Ze zijn tenslotte gemaakt van duurzaam materiaal en de gehele bevolking komt ermee in aanraking. Bij een vazalschap wordt de legitimiteit van een heerser een urgente vraag, waardoor uit deze munten en uit inscripties waardevolle informatie over de (gewenste) positie van de vazalkoning kan worden gehaald. Deze scriptie besteedt daarom ook veel aandacht aan munten en inscripties van Commageense koningen.

Naast munten en inscripties zijn teksten voor de bestuurlijke en diplomatieke structuren en concrete gebeurtenissen erg belangrijk, zoals Tacitus' *Annalen* en de beschrijving van de Joodse geschiedenis door Josephus. Hierbij is wel een sterke bronnenkritiek vereist, omdat auteurs vaak ofwel een duidelijke politiek bedreven en daarmee wellicht een gekleurd beeld gaven, ofwel pas na vele jaren de gebeurtenis beschreven zonder daarvan ooggetuige te zijn geweest. Zo schreef Tacitus voornamelijk tijdens de regering van keizer Trajanus, wat wellicht zijn beschrijving van de dynastie die daaraan voorafging, beïnvloedde. Josephus was zelf een Jood die in opdracht van keizer Vespasianus schreef. Het is aannemelijk dat ook zijn geschiedschrijving gekleurd is door zijn eigen positie aan het keizerlijk hof. Ten tijde van de annexatie van Commagene verbleef Josephus bijvoorbeeld al in Rome.¹¹ Voor Suetonius, Appianus, Plutarchus en Cassius Dio speelt een ander probleem. Zij schreven over gebeurtenissen en ontwikkelingen die zich meer dan een eeuw voor hun eigen leven hadden afgespeeld. Hun beschrijving van de geschiedenis zal dus onder meer beïnvloed zijn door wat er in hun tijd nog aan informatie beschikbaar was.

Deze scriptie is opgedeeld in twee delen en bestaat uit vier hoofdstukken. Het eerste deel zich richt op de vazalstaten in het algemeen vanuit Romeins perspectief met Commagene als voorbeeld. De Romeinen hadden tenslotte met meer vazalstaten te maken dan alleen Commagene. Hoofdstuk 1 bespreekt de aard van Commagene als vazalstaat. In hoeverre was het koninkrijk slechts een bufferstaat? Het tweede hoofdstuk geeft een beknopte discoursanalyse van de vazalkoningen in de antieke literatuur. Hoe benoemden en waardeerden antieke schrijvers hen? Tenslotte zal ik op basis van deze twee hoofdstukken beargumenteren waarom ik in het Nederlands heb gekozen voor de term *vazal(koning)*.

¹¹ Fergus Millar, *The Roman Near East*, 81.

Het tweede deel kijkt naar het beleid en de beeldpolitiek van de Commageense koningen. De term ‘beeldpolitiek’ wil ik graag introduceren voor het creëren van een specifiek imago door het verspreiden van beelden en afbeeldingen. Het gaat hierbij om de beeldvorming van een leider door de leider zelf. ‘Propaganda’ is hiervoor naar mijn mening een term die te vaak en vaak onnodig wordt gebruikt. Het veronderstelt een ideologische lading, die in het geval van beeldpolitiek niet per se hoeft op te gaan. Daarnaast wordt de term veelal in de moderne en hedendaagse geschiedenis gebruikt, waarbij het gaat om media in de breedste zin van het woord. Beeldpolitiek heeft daarentegen vooral te maken met de legitimatie van macht.

Het derde hoofdstuk kijkt in hoeverre Antiochus I, de eerste Commageense vazalkoning, vrij was om een eigen politiek te bedrijven en hoe hij zijn positie en zijn macht probeerde te legitimeren. Hoofdstuk 4 beantwoordt dezelfde vraag voor zijn opvolgers, met name op de laatste vazalkoning, Antiochus IV. Over de tussenliggende koningen is weinig bekend, waardoor deze scriptie aan hen niet veel aandacht kan schenken.

HOOFDSTUK 1. COMMAGENE VOOR DE ROMEINEN.

BUFFERSTAAT *PAR EXCELLENCE*?

Het eerste bekende contact tussen Commagene en de Romeinen dateert van de Mithridatische Oorlogen. De Romeinen vochten drie grote oorlogen uit tegen het koninkrijk Pontus dat geregeerd werd door Mithridates VI Eupator. In de derde oorlog sloot Antiochus I van Commagene, een van de vazallen van Pontus' bondgenoot Armenia, een bondgenootschap met de Romeinse generaal Lucullus.¹² Nadat Lucullus door Pompeius was opgevolgd, begon deze in 64 voor Christus een oorlog tegen Antiochus I. Hierdoor was Antiochus I genoodzaakt zich aan Pompeius te liëren.¹³ Vanaf dat moment was Commagene een Romeinse vazalstaat. Na de dood van Antiochus III van Commagene werd het koninkrijk in 18 na Christus geannexeerd, waarna het waarschijnlijk een onderdeel van de provincie Syria was.¹⁴ Nadat Caligula het koninkrijk had teruggegeven aan Antiochus IV van Commagene, was Commagene van 37 tot 72 opnieuw een Romeinse vazalstaat.¹⁵ In 72 besloot keizer Vespasianus Antiochus IV af te zetten en Commagene opnieuw als onderdeel van het Romeinse Rijk bij Syria te voegen.¹⁶

In de moderne historiografie wordt de rol van de vazalstaten beschreven als groter en belangrijker dan alleen een bufferstaat.¹⁷ Toch stelt Margherita Facella in navolging van Kevin Butcher dat Commagene een bufferstaat '*par excellence*' was.¹⁸ Het bijstaan van de Romeinse troepen tegen de Parthen was volgens haar de belangrijkste taak van het koninkrijk.

Dit hoofdstuk richt zich op de vraag de aard van Commagene als vazalstaat. In hoeverre was Commagene een bufferstaat? Daartoe zullen de verschillende functies van Commagene in het systeem van vazalstaten en de voor- en nadelen van de vazalstaten voor de Romeinen in de twee eeuwen rondom het begin van de jaartelling worden behandeld.

¹² Dio Cass., 36.2.5.

¹³ App., *Mith.* 16.106.

¹⁴ Tac., *Ann.* 2.56; Speidel, Michael A., 'Early Roman Rule in Commagene', *Scripta Classica Israelica* 24 (2005) 85-100, aldaar 91. URL:

<https://web.archive.org/web/20151227175141/http://www.mavors.org/PDFs/Commagene.pdf>.

¹⁵ Dio Cass., 59.8.2; Anthony A. Barrett, 'Claudius, Gaius and the Client Kings', *The Classical Quarterly*, 40 (1990) 1, 284-286, aldaar 286. Barrett betoogt dat Claudius deze vazalkoningen niet opnieuw installeerde, nadat Caligula hun rijken weer had afgepakt, maar dat deze benoemingen opnieuw werden bevestigd, als onderdeel van een gehele herbeoordeling van Caligula's besluiten. Deze stelling gaat in tegen de algemeen geaccepteerde versie, maar op basis van de argumenten die Barrett geeft, ben ik het met hem eens en hanteer ik ook zijn theorie in deze scriptie.

¹⁶ Jos., *BJ* 7.7.1 (222).

¹⁷ Bijv.: Braund, 91. Zie Inleiding voor een uitgebreidere toelichting op het boek van David Braund.

¹⁸ Facella, 'Advantages and disadvantages of an allied kingdom', 183.

1.1. Strategische positie

Commagene was van de vazalstaten aan de oostgrens van het rijk strategisch gezien een van de belangrijkste, hoewel niet erg groot was. Van oost naar west besloeg het koninkrijk ongeveer 250 kilometer (figuur 2). Ook had het geen grote bevolking. David Kennedy schat het aantal inwoners tussen 100.000 en 500.000 ten tijde van de Joodse Opstand.¹⁹ Desalniettemin beheerste Commagene een belangrijke oversteekplaats over de Eufraat van en naar Parthië. De tweede route richting Parthië liep via Armenia. Armenia was tijdens de Mithridatische Oorlogen de belangrijkste bondgenoot van Pontus, en dus tegenstander van Rome. Nadat de Romeinen hen hadden verslagen, konden zij dus niet op de loyaliteit van de Armenen rekenen. Het wantrouwen dat de Romeinen jegens de Armenen koesterden, bleek gerechtvaardigd. Voor steun keerden de Armeense koningen zich in de decennia na de Mithridatische Oorlogen voornamelijk tot de Parthen.²⁰

Rome had volgens Richard Sullivan in de veroverde gebieden Anatolië en het Midden-Oosten ‘a fundamental need of close co-operation from the native aristocrats there, around whom society was politically structured’.²¹ Zonder hen zouden de structuur van de samenleving wegvallen en een groot risico op onrust ontstaan. De mogelijkheid om nieuw veroverde gebieden zonder een al te grote verandering onder Romeins bestuur te brengen kon pas ontstaan als deze gebieden al geïntegreerd waren in het Romeinse Rijk. Daarnaast lagen Commagene en de omliggende koninkrijken in deze periode te ver weg van Rome voor direct bestuur en waren er niet genoeg troepen beschikbaar om het hele gebied te verdedigen.

Over het algemeen bemoeiden de Romeinen zich weinig met het binnenlandse beleid van de vazalkoningen.²² Alleen op het gebied van buitenlandse politiek hadden vazalstaten weinig inspraak. Hierin waren zij ondergeschikt aan de Romeinen. Van vazalkoningen werd over het algemeen verwacht dat zij behalve een vriendschappelijke band met de Romeinen ook de militaire inspanningen van de Romeinen zouden onderhouden en ondersteunen.²³

¹⁹ David L. Kennedy, ‘Syria’, in: Alan K. Bowman, Edward Chaplin, Andrew Lintott (red.), *The Cambridge Ancient History, Volume X, The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69* (Cambridge, 1996), 703-736, aldaar 708.

²⁰ Plut., *Luc.* 36.6. Plutarchus vermeldt echter ook dat de Armenen zich bewust onafhankelijk van de Parthen bewogen of zich zelfs tegen hen afzetten. Onder meer deze vermelding laat zien dat de Parthen voor de slag bij Carrhae in 53 voor Christus relatief zwak waren: Peter Edwell, ‘The Euphrates as a Boundary between Rome and Parthia in the Late Republic and Early Empire’, *Antichthon* 47 (2013) 191-206, aldaar 193.

²¹ Richard D. Sullivan, ‘Diadochic Coinage in Commagene After Tigranes the Great’, *The Numismatic Chronicle (1966-)* 13 (1973) 18-39, aldaar 35.

²² Braund, 66.

²³ Facella, ‘Advantages and disadvantages of an allied kingdom’, 183-184.

1.2. Vazalstaat als verdedigingslinie

Volgens Edward Luttwak was de belangrijkste taak van de vazallen het verdedigen van het rijk, zowel tegen dreigingen van buitenaf, als van binnenuit.²⁴ Doordat vazallen in staat waren zichzelf en het rijk in ieder geval aan het begin van een eventuele oorlog te beschermen, hoefde Rome een minder groot aantal troepen te trainen, onderhouden en betalen. Bij een eventuele invasie of opstand zouden de vazallen de eerste klap kunnen opvangen en zouden de Romeinen tijd hebben om één of meerdere legioenen naar het conflictgebied te brengen.²⁵ Deze legioenen waren ten tijde van de Republiek en in de Vroege Keizertijd niet door het hele rijk heen gestationeerd, maar op een beperkt aantal plekken met relatief grote aantallen.²⁶ De dichtstbijzijnde Romeinse troepen in de buurt van Commagene bijvoorbeeld waren tot de annexatie van Cappadocia in 17 na Christus gelegerd op vier dagreizen van Samosata, de hoofdstad van Commagene.²⁷

Voor de Romeinen hadden de vazalstaten ook als voordeel dat het de last van de legioenen op het uitgavenpatroon van de staat verminderde. Ze hoefden nu immers niet méér soldaten te trainen en te betalen. De keerzijde daarvan was dat de schatkist ook een groot bedrag aan belastinginkomsten misliep, maar blijkbaar woog dit niet op tegen de voordelen. De Romeinen konden in het geval van Commagene zeker zijn dat de koningen hun troepen konden betalen. Al in de Oudheid schreven verschillende auteurs over de rijkdom van het koninkrijk.²⁸ Mede hierdoor kon Pompeius aan Antiochus I een belangrijke taak toevertrouwen. In 64 voor Christus, het jaar dat zij een bondgenootschap aangingen, voegde Pompeius de stad Zeugma en delen van westelijk Mesopotamië toe aan het grondgebied van Commagene.²⁹ Bij deze stad lag in de Oudheid één van de twee grote oversteekplaatsen in de middenloop van de Eufraat.³⁰ De stad was met het oog op de constante spanningen met de Parthen strategisch zeer belangrijk. Via deze route was het Parthisch grondgebied makkelijk te bereiken. Waar een leger via de noordelijke route het ruige en bergachtige grondgebied van

²⁴ Luttwak, 25.

²⁵ Ibidem, 26-27.

²⁶ Ibidem, 13, 17.

²⁷ Kennedy, 'Syria', 729.

²⁸ Tac., *Hist.* 2.81; Jos., *BJ* 5.11.3 (461); Plut., *Ant.* 34.3. Dit blijkt ook uit de afkopsom van 24 miljoen sestertiën die Antiochus I in 38 voor Christus aan Marcus Antonius aanbood. Zie hoofdstuk 3.

²⁹ Strabo, 16.2.3; App., *Mith.* 17.114. In de tekst van Appianus wordt 'Seleucia' genoemd. De stad Seleucia aan de Eufraat werd ook wel Zeugma genoemd, een naam die schrijvers later vaker gebruikten. Het Griekse woord ζευγμα betekent 'schipbrug'; Millar, 29.

³⁰ Millar, 29.

Armenië zou moeten doorsteken, zou het via de zuidelijke route slechts een paar kleine koninkrijken tegenkomen.³¹

Soms gaven de Romeinen ook gebieden aan vazalkoningen om de zorgen over een onrustige bevolking uit handen te geven. Zo stond Cilicia Trachea bekend om haar ruige landschap, maar ook om de bandieten en piraten die er rondwaarden. Strabo vermeldt dat het de Romeinen beter leek om dit gebied onder het gezag van een koning te stellen, omdat een Romeinse prefect niet altijd aanwezig zou zijn en niet altijd gewapende troepen tot zijn beschikking zou hebben.³² Toen Antiochus IV in 37 na Christus werd benoemd tot koning van Commagene, kreeg hij van Caligula ook een deel van Cilicia. Het was de voorgaande koning, Archelaus II, niet gelukt om de groeperingen definitief te verslaan. Antiochus IV lukte dat in 52 wel, toen hij de leider van een belangrijke bandietenstam executeerde.³³

1.3. Hulptroupen

Naast het feit dat de vazalkoningen hun eigen gebied en dat van de Romeinen verdedigden, konden de Romeinen een beroep doen op deze lokale troepen door ze in te zetten als hulptroupen (*auxilia*), bijvoorbeeld bij het neerslaan van opstanden.³⁴ Doordat lokale troepen vaak bestonden uit lichte infanterie en cavalerie, vulden zij de zwaarder bewapende Romeinse legionairs goed aan.³⁵ De Romeinen deden daarom ook regelmatig een beroep op de troepen van Commagene voor de verdediging en bescherming van Romeins grondgebied tegen aanvallen van buitenaf, zoals de Parthen, en van binnenuit, bijvoorbeeld bij opstanden.

Zo riep generaal Corbulo in 58 na Christus, aan het begin van de Romeins-Parthische Oorlog, de hulp in van de troepen van Antiochus IV.³⁶ In 66 na Christus stuurde Antiochus IV drieduizend voetsoldaten, drieduizend boogschutters en tweeduizend man cavalerie om mee te vechten tegen de Joden, die in opstand waren gekomen. In totaal maakten de hulptroupen die gestuurd waren door de vazalkoningen, ongeveer de helft van het totale Romeinse leger in Judaea uit.³⁷

³¹ Strabo, 11.14.2. ‘ὄρεινὰ [...] καὶ τραχέα’; Dit waren Osrhoëne en Adiabene.

³² Strabo, 14.5.6. ‘ὑπὸ τοῖς Ῥωμαίοις ἡγεμόσιν’.

³³ Tac., *Ann.* 12.55.

³⁴ Luttwak, 27.

³⁵ Braund, 91. De precieze grootte, verdeling en uitrusting van de Commageense troepen is niet bekend. Slechts door Tacitus' en Josephus' vermelding van de troepen die Antiochus IV stuurde om de Joodse Opstand neer te slaan, bestaat hiervan een idee.

³⁶ Jos., *BJ* 2.18.9 (500); Tac., *Ann.* 13.37.

³⁷ Jos., *BJ* 2.18.9 (499-502). Volgens Josephus marcheerde generaal Cestius Gallus met ongeveer 16.000 Romeinse soldaten richting de stad Ptolemais. Antiochus IV van Commagene stuurde 8.000 man, de voormalige

Ook voor de Romeinse generaals persoonlijk waren de vazalkoningen van grote waarde. Na de eerste burgeroorlog van de laatste eeuw voor Christus tussen de generaals Marius en Sulla bleven de spanningen onder de Romeinse elite bestaan. Pompeius stelde zich volgens Facella dan ook onder meer open voor een vriendschapsband met Antiochus I, omdat hij daarmee een rijke bondgenoot achter zich schaarde die hem later goed van pas kon komen.³⁸ Met hun troepen versterkten de vazalkoningen de legers van Pompeius en vergrootten zij zo de kans op de overwinning bij een eventuele burgeroorlog. Aan het begin van de burgeroorlog in 49 voor Christus bestond Pompeius' leger onder andere uit hulptroepen uit Griekenland, Thracië, Pontus, Galatia, Cilicia, Cappadocia, Armenia Minor en Commagene. Van de zeshonderd oorlogsschepen werden slechts honderd bemand door Romeinen.³⁹

Mithridates II van Commagene vocht in de laatste burgeroorlog van de Republiek aan de kant van Marcus Antonius in de Slag bij Actium tegen Octavianus.⁴⁰ Marcus Antonius verloor de slag en vluchtte naar Egypte, waar hij zelfmoord pleegde.⁴¹ Octavianus installeerde Mithridates II echter opnieuw als koning, ondanks het feit dat deze hem niet had gesteund in de burgeroorlog.⁴² Volgens Braund behandelden de Romeinen behandelden de koningen over het algemeen 'with considerable lenience'. Braund stelt dat het vervangen van een groot aantal van de vazalkoningen een 'major disruption' zou kunnen veroorzaken 'within their various kingdoms and the Mediterranean world at large'.⁴³

Josephus gaf een andere verklaring. Herodes de Grote van Judaea had Marcus Antonius ook gesteund in zijn strijd tegen Octavianus. Na de dood van Antonius in 30 voor Christus reisde hij naar Rhodos om Octavianus te ontmoeten en hem te smeken dat hij zijn macht mocht behouden. Deze liet hem inderdaad zijn koninkrijk houden vanwege de bewezen loyaliteit naar zijn voormalige 'weldoeners' (εὐεργέτας).⁴⁴ Eenzelfde beweegreden zou van toepassing kunnen zijn geweest op Mithridates II. Op deze manier verzekerde Octavianus zich van de steun van de vazalkoningen.

koning van Judaea Herodes Agrippa 4.000 en koning Sohaemus van Emesa ook 4.000; Tac., *Hist.* 5.1. Tacitus noemt geen aantallen van de hulptroepen die gestuurd waren door de vazallen, maar geeft andere getallen voor de grootte van de Romeinse troepen en stelt dat niet Cestius Gallus, maar de latere keizer Titus aan het hoofd van deze troepen stond. Aangezien Josephus in dienst van de Flavii schreef en, in tegenstelling tot Tacitus, ooggetuige was, lijkt het waarschijnlijker dat we hier de lezing van Josephus moeten volgen.

³⁸ Facella, 'Advantages and disadvantages of an allied kingdom', 187.

³⁹ App., *B Civ.* 2.8.49.

⁴⁰ Plut., *Ant.* 61.1.

⁴¹ Plut., *Ant.* 76.5.

⁴² Millar, 29.

⁴³ Braund, 57.

⁴⁴ Jos., *AJ* 15.6.6 (193).

De steun van de vazalkoningen lijkt ook van invloed te zijn geweest tijdens de burgeroorlog na de dood van Nero. Zo stuurde Antiochus IV in 69 na Christus troepen mee met de legers van Vespasianus toen deze zich mengde in de keizerstrijd.⁴⁵ Zijn zoon Epiphanes had eerder dat jaar keizer Otho gesteund in zijn strijd tegen Vitellius tijdens de Slag bij Bedriacum.⁴⁶

1.4. Contact in de praktijk

Uit verschillende brieven van Cicero blijkt dat vazalkoningen werden geacht om de troepenbewegingen van de Parthen door te geven aan de Romeinen.⁴⁷ Het contact verliep waarschijnlijk via de dichtstbijzijnde Romeinse gouverneur. Dit blijkt ook uit enkele brieven van Plinius de Jongere. Onder keizer Trajanus werd Plinius benoemd tot gouverneur (*legatus*) van de provincie Bithynia. In een van de brieven schrijft Plinius over een gezantschap (*legatio*) dat hij verwacht van de Sauromates I, de koning van de Bosporus. Hoewel deze op dat moment nog niet gekomen is, heeft Sauromates wel een boodschapper gestuurd.⁴⁸ In een tweede brief schrijft Plinius dat Sauromates nog een koerier heeft gestuurd, deze keer met het verzoek om een vrijbrief (*diploma*) te verstrekken, zodat de keizer de boodschap snel zelf kan lezen.⁴⁹ Ook in een derde brief vermeldt Plinius een boodschapper van Sauromates in zijn paleis in Nicaea.⁵⁰ Wat Sauromates precies in deze brieven schreef, is niet bekend.

Naast contact met gouverneurs hadden de vazalkoningen in tijden van oorlog ook contact met generaals. Tacitus vermeldt dat generaal Corbulo tijdens de Romeins-Parthische Oorlog bevel gaf aan Antiochus IV om samen met hem op te trekken tegen de aangelegen Armeense prefecturen.⁵¹ Daarnaast reisde hij in 62 met zijn leger door Commagene, waar hij waarschijnlijk naar goed gebruik door Antiochus IV werd ontvangen.⁵²

Tijdens de Late Republiek onderhielden de koningen ook contacten met senatoren om invloed, erbewijzen en territorium te vergaren. De aard van het contact tussen senatoren en vazalkoningen blijkt bijvoorbeeld uit de brief van Cicero over de *toga praetexta* van Antiochus I, waarin Cicero melding maakt van een senaatsbijeenkomst.⁵³ Naast een bondgenootschap met de Romeinse staat hadden vazalkoningen veelal ook een verbintenis

⁴⁵ Tac., *Hist.* 2.81.

⁴⁶ Tac., *Hist.* 2.25.

⁴⁷ Cic., *Fam.* 8.10; Cic., *Fam.* 15.1.

⁴⁸ Pl., *Ep.* 10.63.

⁴⁹ Pl., *Ep.* 10.64.

⁵⁰ Pl., *Ep.* 10.67.1.

⁵¹ Tac., *Ann.* 13.37.

⁵² Tac., *Ann.* 15.12.

⁵³ Cic., *QFr.* 2.11.2-3.

met een invloedrijke Romeinse generaal of senator. Toen Lucullus werd opgevolgd door Pompeius, was Antiochus I genoodzaakt ook met Pompeius *amicitia* aan te gaan. Appius Claudius Pulcher, de onderbevelhebber van Lucullus, was in 54 consul en via hem probeerde Antiochus I in dat jaar zijn *toga praetexta* ‘vernieuwd’ te krijgen. Het is zelfs mogelijk dat Antiochus I aanwezig was bij de senaatsbijeenkomst op 12 februari 54 voor Christus, waarin dit werd besproken, mits hij wordt geïnterpreteerd als het onderwerp uit de tweede zin.⁵⁴ Daarnaast veronderstelt het gebruik van een accusativus in ‘**eum**que lusi iocose satis’ in plaats van ‘**de** eoque’ de nabijheid van degene met wie de spot wordt gedreven.⁵⁵ Het Latijn zou de aanduiding van de bespottte persoon namelijk verwachten in de ablativus met het voorzetsel ‘**de**’. De aanwezigheid van Antiochus I is helaas niet met absolute zekerheid vast te stellen. Verder verdacht Cicero de Galatische koning Brogitarus ervan de senator Clodius geld te hebben betaald in ruil voor erkenning en de toewijzing van de tempelstaat Olba aan zijn gebied en reisde Ariarathes X van Cappadocia naar Rome, volgens Cicero om zijn koninkrijk te kopen van Caesar.⁵⁶ Dit is niet geheel uitzonderlijk. Facella stelt namelijk dat het waarschijnlijk is dat Antiochus I in 59 en 54 voor Christus geld aanbood aan de consuls Caesar en Appius om zijn *toga praetexta* en een vernieuwing veilig te stellen.

Tijdens het Principaat verschoof de focus van contacten in Rome van de Senaat naar de keizer en zijn familie.⁵⁷ Naast indirect contact, zoals blijkt uit de brieven van Plinius de Jongere, hadden de vazalkoningen ook direct contact met de keizer. Zo vermeldt Suetonius dat Tiberius brieven schreef aan de vazalkoningen waarin hij zijn titel *Augustus* gebruikte.⁵⁸ Daarnaast nodigde hij verschillende opstandige koningen onder valse voorwendselen uit om naar Rome te komen om hen vervolgens op te sluiten.⁵⁹ Suetonius vermeldt verder dat koningen naar Rome kwamen om Caligula eer te bewijzen.⁶⁰

Als de keizer in de regio was, werd van de koningen verwacht dat zij hem ontvingen in hun paleis of hem eer kwamen bewijzen in zijn kamp. Zelfs toen Tiberius als banneling op Rhodos verbleef, werd verwacht dat alle koningen en gouverneurs hun opwachting bij hem maakten.⁶¹ Tiberius was er dan ook niet van gediend dat Archelaus van Cappadocia hem geen

⁵⁴ Cic., *QFr.* 2.11.3. ‘multa dixi in ignobilem regem, quibus totus est explosus’: ‘I cut so many jokes at this inglorious monarch’s expense that he was totally exploded.’ Vertaling uit: Cicero, *Letters to Quintus and Brutus. Letter fragments. Letter to Octavian. Invectives. Handbook of electioneering*, red. en vert. door David Roy Shackleton Bailey, Loeb Classical Library 462 (Cambridge, MA, 2002), 121.

⁵⁵ Cic., *QFr.* 2.11.2.

⁵⁶ Cic., *Har. resp.* 28; Cic., *Att.* 13.2a.2.

⁵⁷ Braund, 26, 105.

⁵⁸ Suet., *Tib.* 26.2.

⁵⁹ Suet., *Tib.* 37.4.

⁶⁰ Suet., *Cal.* 22.1.

⁶¹ Suet., *Tib.* 12.2.

respect had getoond tijdens zijn verblijf op Rhodos.⁶² In 31 voor Christus reisde Herodes de Grote van Judaea naar Rhodos nadat het nieuws van de slag bij Actium hem had bereikt, om Octavianus te smeken hem niet af te zetten.⁶³ Vervolgens reisde hij met Octavianus mee tijdens diens reis naar Egypte.⁶⁴

1.5. Conclusie

Commagene functioneerde voor de Romeinen als een belangrijke buffer tegen de Parthen. Het koninkrijk lag aan de Eufraat en beheerste een belangrijke oversteekplaats van en naar het Parthische Rijk. In dit hoofdstuk heb ik laten zien dat het koninkrijk niet slechts een bufferstaat '*par excellence*' was, zoals Facella stelde. Haar rol in het systeem van vazalstaten was groter en veelzijdiger. Vazalstaten waren onmiskenbaar onderdeel van het bestuur van het Romeinse Rijk. Naast het verdedigen van het Romeinse grondgebied tegen de Parthen werden Commageense troepen opgeroepen om opstanden binnen het rijk neer te slaan en waren de koningen verantwoordelijk voor het neerslaan van opstanden en onrusten in hun eigen gebied. Ook werd de loyaliteit van de koningen door Romeinse generaals gebruikt tegen politieke tegenstanders in het Romeinse Rijk.

Op financieel gebied was het voor de Romeinen minder voordelig om Commagene als vazalstaat aan zich te binden. Hierdoor liepen zij grote sommen aan belastingen mis die het kleine, maar vruchtbare koninkrijk op een belangrijk handelsknooppunt opracht. Dit woog blijkbaar niet op tegen de militaire voordelen, zeker omdat de Romeinen op elk moment gebruik konden maken van de manschappen en de financiële en materiële voorraden van Commagene.

Contact met de Romeinen verliep op verschillende manieren. Zo was er briefcontact met de dichtstbijzijnde gouverneur, was er contact met generaals op veldtocht en senatoren in Rome. Aan het begin van het Principaat verschoof de aandacht van de laatste groep naar de keizer en de keizerlijke familie. De band tussen Rome en haar koningen werd toen vooral een band tussen de keizer en de koningen.

⁶² Tac., *Ann.* 2.42.

⁶³ Jos., *BJ* 1.20.2 (386-395); Jos., *AJ* 15.6.6-7 (187-193); Millar, 30.

⁶⁴ Millar, 31.

HOOFDSTUK 2. *INSERVIENTIUM REGUM DITISSIMUS*. ANTIEKE LITERATUUR OVER VAZALKONINGEN

In de inleiding werd al kort aangestipt dat de terminologie met betrekking tot het aanduiden van de koningen problematisch is. Dit is voor een groot deel te wijten aan de verschillende benamingen die schrijvers in de Oudheid gebruikten. Dit hoofdstuk geeft daarom een korte discoursanalyse van de vazalkoningen in de antieke Romeinse literatuur. Hoe benoemden de Romeinse auteurs deze koningen? Werden zij als betrouwbaar aangemerkt? Wat betekende de aard van het vazalschap en het antieke discours vervolgens voor de terminologie die historici tegenwoordig moeten gebruiken? Tot een eenduidige omschrijving en definitie van het systeem van vazalstaten en de bijbehorende termen zijn onderzoekers tot op heden namelijk nog niet gekomen.⁶⁵ Voor het beantwoorden van deze vragen zijn de beschikbare bronnen niet erg open. In de geschiedschrijving moet veel tussen de regels door gelezen worden, waarbij het risico van speculatie zoveel mogelijk moet worden beperkt door middel van controle met andere bronnen. In dit hoofdstuk zullen vanwege de invalshoek van deze scriptie voornamelijk bronnen gebruikt worden die Commagene en haar koningen noemen, maar andere passages zullen worden toegevoegd om argumenten te onderbouwen.

2.1. *Rex sociusque amicus*

Wanneer het aankomt op de benaming van ‘vazalkoningen’, zoals ik deze koningen tot nu toe heb genoemd, zijn de Romeinse bronnen niet overvloedig in het geven van informatie. Volgens Olivier Hekster werden vazalkoningen nauwelijks genoemd als ‘Rome’ niet direct betrokken was.⁶⁶ Over het algemeen had een koning slechts bij militaire steun een grotere kans op vermelding in de Romeinse geschiedschrijving.

De officiële titel van een ‘vazalkoning’ luidde *rex sociusque et amicus* of een variant daarop.⁶⁷ De officiële titel *rex sociusque et amicus* werd door de Senaat gegeven aan een vorst die een vriendschapsband met de Romeinen was aangegaan en op deze manier officiële erkenning kreeg. Niet alle koningen kregen direct deze titel toebedeeld. Antiochus I van

⁶⁵ Ted Kaizer en Margherita Facella, ‘Introduction’, in: Ted Kaizer en Margherita Facella (red.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East* (Stuttgart, 2010) 15-42, aldaar 16.

⁶⁶ Olivier Hekster, ‘Trophy kings and Roman power: a Roman perspective on client kingdoms’, in: Kaizer, Ted, en Facella, Margherita (red.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East* (Stuttgart, 2010), 45-56, aldaar 47.

⁶⁷ Braund, 23.

Commagene is hier een goed voorbeeld van. Uit een brief van Cicero, die in hoofdstuk 1 besproken is, blijkt dat Antiochus I in 59 voor Christus, tijdens het consulaat van Julius Caesar, de *toga praetexta* ontving van de Senaat.⁶⁸ Deze giften werden sterk geassocieerd met de kroning van de oude Romeinse koningen.⁶⁹ Antiochus I kreeg op deze manier dus erkenning van de grote macht in de regio, maar betekent het niet automatisch dat Antiochus I ook officieel *rex sociusque et amicus* werd.⁷⁰ Het is echter wel mogelijk, aangezien Antiochus I de *toga praetexta* kreeg in hetzelfde jaar dat de besluiten van Pompeius tijdens de Mithridatische Oorlogen werden geratificeerd door de Senaat. Ook het aangaan van φιλία met Antiochus I hoorde hierbij.⁷¹

In de antieke geschiedschrijving worden de bevriende koningen vaker aangeduid met *rex* (koning). De term *rex* is redelijk neutraal, omdat het alleen de titel van de persoon aangeeft, maar niet zijn band met en positie ten opzichte van Rome. Ook Tacitus doet dit.⁷² Omdat Tacitus de meest uitgebreide Latijnse bron is over de vazalkoningen tijdens de Vroege Keizertijd, neem ik de aanduidingen voor de vazalkoningen in de *Annalen* en de *Historiën* als voorbeeld. Voor de Griekse historiografie behandel ik Appianus en Cassius Dio. Zij duiden de vazalkoningen standaard aan met βασιλεύς, een neutrale term voor ‘koning’, zoals *rex* in het Latijn.⁷³

Hoewel Cicero in zijn brieven duidelijk laat blijken dat hij Antiochus I niet vertrouwde, konden bondgenoten echter ook als ‘*fidissimi*’ (zeer toegewijd) beschouwd worden.⁷⁴ Uit veel passages blijkt echter dat de Romeinen de koningen als ondergeschikt beschouwden en enigszins op hen neerkeken. Vooral voor koningen die hun jeugd hadden doorgebracht in Rome gebruikt Tacitus de metafoor van slavernij.⁷⁵ In dat geval is het niet verwonderlijk dat de benaming voor Antiochus IV als ‘rijkste van alle dienende (*inservientium*) koningen’ wordt gezien als minder directe term voor ‘*servientium*’ (‘onderdanig’ of ‘tot slaaf gemaakt’).⁷⁶

⁶⁸ Cic., *QFr.* 2.11.2.

⁶⁹ Braund, 28.

⁷⁰ Facella, ‘Advantages and disadvantages of an allied kingdom’, 194.

⁷¹ *Ibidem*, 187.

⁷² Bijv.: Tac., *Ann.* 1.59; Tac., *Ann.* 11.16; Tac., *Ann.* 12.19; Tac., *Ann.* 14.26; Tac. *Hist.* 2.25; Tac. *Hist.* 5.1.

⁷³ Bijv.: App., *Mith.* 17.114; Dio Cass., 54.9.3.

⁷⁴ Cic., *Fam.* 8.10.1; Cic., *Fam.* 15.1.2; Tac., *Hist.* 2.76.

⁷⁵ Bijv.: Tac., *Ann.* 2.2; Tac., *Ann.* 14.26.

⁷⁶ Tac., *Hist.* 2.81. ‘*inservientium regum ditissimus*’; Rhiannon Ash (red.), *Tacitus. Histories. Book II* (Cambridge, 2007), 315-316. Sommige versies lezen hier *servientium*, in plaats van *inservientium*, omdat *inservientium* een aparte manier zou zijn om ‘subject kings’ aan te duiden, iets wat in het algemeen wordt verstaan onder deze aanduiding.

In een aantal gevallen geeft Tacitus extra informatie over de band tussen Rome en de koningen. Tacitus schrijft dat hij wil uitzoeken ‘welke koningen bondgenoten (*socii*) waren’, de koning van Armenia noemt hij een *socius rex* en tijdens de Romeins-Parthische Oorlog worden de *socii reges* geïnstrueerd om orders op te volgen.⁷⁷ Koningen hebben dus over het algemeen een bondgenootschap (*societas*) met Rome. De Griekse equivalent van *socius* luidde σύμμαχος.⁷⁸ Zoals de letterlijke vertaling van het woord al verraaft, gaat het hier om een bondgenoot die een actieve bijdrage levert aan een oorlog.⁷⁹ De bovengenoemde gevallen in het Latijn lijken hier ook naartoe te wijzen.

Myles Lavan stelt echter dat de term *socius* niet per se hoefde te duiden op een bondgenootschap. In de Romeinse geschiedschrijving vanaf Augustus, maar ook al in redevoeringen van Cicero, werd *socius* als een algemene term voor niet-Romeinen gebruikt. Lavan stelt dat ‘[t]he socii are a class of subjects distinguished both from their Roman rulers and from those outside the reach of Roman power.’⁸⁰ Een meer letterlijke betekenis van *socius* als ‘bondgenoot’, in de zin van een militair of politiek verdrag is dus wel mogelijk, maar niet de enige mogelijkheid. In de bovengenoemde fragmenten lijkt een militaire betekenis van *socius* namelijk wel waarschijnlijk. Hoe de term *socius* geïnterpreteerd moet worden, hangt af van het tekstfragment. In de bovenstaande gevallen lijkt de band tussen Rome en de genoemde koningen wel gedeeltelijk gedefinieerd te worden.

Soms wordt de band ook wel aangeduid als een vriendschap (*amicitia*) of gebruikt Tacitus beide termen.⁸¹ Een *amicitia* blijkt echter ook te kunnen bestaan tussen een lokale koning en een edelman.⁸² Daarnaast gingen de Romeinen zelfs *amicitia* aan met Mithridates II van Parthië en vermeldt Augustus in de *Res Gestae* dat ook volken ver buiten het Romeinse Rijk, zoals de Scythen, *amicitia* zochten met de Romeinen.⁸³ Hierbij was in mindere mate sprake van een ongelijke verhouding, zoals bij de vazalkoningen. In het Grieks wordt *amicitia* wordt aangeduid als φιλία, wat een nauwe, bijna familiale band veronderstelt, vaak tussen twee gelijken.⁸⁴ Antiochus I ging dus een dergelijke relatie aan met Pompeius.⁸⁵ Dit betekende echter niet dat Antiochus I ongebonden bleef. In de triomftocht die in Rome ter ere

⁷⁷ Tac., *Ann.* 4.4; Tac., *Ann.* 12.45; Tac., *Ann.* 13.8.

⁷⁸ Voorbeelden van σύμμαχος zijn te vinden in: App., *Mith.* 10.69; App., *Mith.* 17.114.

⁷⁹ Σύμμαχος betekent letterlijk ‘samenvechter’.

⁸⁰ Lavan, *Slaves to Rome*, 53.

⁸¹ Tac., *Ann.* 2.3; Tac., *Ann.* 12.19; Tac., *Ann.* 15.5. ‘socium amicumque regem’.

⁸² Tac., *Ann.* 6.37.

⁸³ Aug., *RG* 35; Richard D. Sullivan, ‘The Dynasty of Commagene’, in: Joseph Vogt (red.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung* II 8 (Berlijn, 1978) 732-798, aldaar 755.

⁸⁴ LSJ, 1934.

⁸⁵ App., *Mith.* 16.106.

van Pompeius' overwinning werd georganiseerd, werd Antiochus I genoemd als een van de koningen die door Pompeius was overwonnen.⁸⁶ De aard van *amicitia* verschilde dus per geval.

2.2. *Clientela*

Naast *amicus* en *amicitia*, om de band Rome en de koning te duiden, komen we in de Romeinse literatuur nog een aantal termen tegen, zoals *cliens* (cliënt), *clientela* (cliëntschap) en *foedus* (verdrag).⁸⁷ *Clientela* en *foedus* werden tijdens de gehele Romeinse Republiek en keizertijd echter niet veel gebruikt als definitie voor de band met de vazalkoningen.⁸⁸ Toch worden in de moderne historiografie vazalkoningen regelmatig aangeduid als 'client kings'.⁸⁹

In de antieke werken komt de term *cliens* enkele keren voor als benaming voor of verwijzing naar een bevriende koning.⁹⁰ Ted Kaizer en Margherita Facella beargumenteren echter dat dit niet gezien kan worden als een bewijs voor een systeem van *patrones* en *clientes* tussen Rome en haar koningen, omdat de antieke literatuur deze termen vaak gebruikt als metafoor om de positie van bevriende koningen uit te leggen. Het beste voorbeeld hiervan is te vinden in een brief van Proculus, een jurist uit de eerste eeuw na Christus. Van zijn boeken zijn fragmenten bewaard gebleven in de 6^e-eeuwse *Digesta*, een wetboek uit de tijd van keizer Justinianus.⁹¹ Proculus schrijft het volgende:

Vrij echter is dat volk, dat aan de macht van geen enkel ander volk is onderworpen: ofwel staat het op dezelfde manier onder overeenkomst, ofwel komt het met gelijkwaardige overeenkomst tot vriendschap ofwel is in de overeenkomst inbegrepen dat dat volk *comiter* ('welwillend' of 'als gezelschap') de *maiestas* ('hoedanigheid van meerdere') van een ander volk beschermt. Dit wordt immers toegevoegd, opdat men daaruit opmaakt dat het ene volk de meerdere is, niet opdat men daaruit opmaakt dat het andere volk niet vrij is: en op de manier dat wij begrijpen dat onze *clientes* vrij zijn, ook al zijn ze wat betreft autoriteit noch waardigheid noch als 'gegoede burgers' (*virii boni*) meer zijn dan wij, zo moet begrepen dat

⁸⁶ App., *Mith.* 17.117.

⁸⁷ Voor een uitgebreidere analyse van de term *socius*, zie: Myles Lavan, *Slaves to Rome. Paradigms of Empire in Roman Culture* (Cambridge, 2013).

⁸⁸ Voor een ietwat uitgebreidere analyse van de gebruikte termen in de Romeinse literatuur, zie: Kaizer en Facella, 'Introduction', 16-26; Braund, 23-24.

⁸⁹ Bijvoorbeeld door David Braund.

⁹⁰ Zie hiervoor: Kaizer en Facella, 16-19.

⁹¹ Het is natuurlijk de vraag in hoeverre deze teksten gedurende zes eeuwen onaangepast zijn gebleven. Kaizer en Facella stellen dit niet aan de orde en gaan er blijkbaar vanuit dat dit geen probleem hoeft te zijn. Ik ben van mening dat de tekst in grote mate geaccepteerd kan worden als verbatim.

zij, die onze hogere positie *comiter* ('welwillend' of 'als gezel') moeten beschermen, vrij zijn.⁹²

Proculus stelde dus dat een bevriende koning wel vrij is, maar dat Rome superieur is. Een vrije koning was ondergeschikt zijn aan Rome wat betreft autoriteit en waardigheid. Volgens Proculus is er dus sprake van een wederzijdse erkende, maar onuitgesproken hiërarchische verhouding, die in stand blijft op basis van de welwillendheid van beide partijen. Het woord *comiter* verraadt echter het initiatief van de kant van de Romeinen. Kaizer en Facella stellen dat de voorbeelden van het gebruik van *cliens* geen indicatie is van een patroon-cliëntverhouding tussen Rome en haar vazalkoningen. Een *cliens* kon bijvoorbeeld meerdere *patroni* hebben, terwijl dit voor een vazalkoning niet gold.⁹³ Braund stelt dat de metafoor van het cliëntstelsel in verhouding gezet moet worden. Een vazalkoning kon namelijk wel een *cliens* zijn van een individuele Romein, zoals in hoofdstuk 1 al werd gezegd, maar niet van de Romeinse staat.⁹⁴

2.3. Conclusie

Uit de termen die de antieke schrijvers gebruikten om de vazalkoningen aan te duiden, is geen eenduidige definitie te halen over de positie van de koningen en hun relatie met Rome. Niet elke koning had tenslotte dezelfde invloed en Rome zocht niet bij elke koning dezelfde voordelen. Hoewel de officiële titel voor een erkende vazalkoning *rex sociusque et amicus* luidde, duidt de antieke geschiedschrijving de koning over het algemeen aan met *rex*. Ook komen *socius* en *amicus* enkele keren voor. Waar *amicitia* wijst op het onderhouden van diplomatieke banden, geeft *societas* per definitie een hiërarchische verhouding aan. Een *socius* is in elke betekenis van het woord ondergeschikt aan Rome, maar een preciezere invulling moet gehaald worden uit de individuele fragmenten. Tenslotte komt de term *cliens* enkele keren voor als metafoor om de positie van bevriende koningen uit te leggen. De positie en status van de vazalkoningen in de ogen van Romeinse schrijvers zijn dus niet zozeer te vinden in de gebruikte aanduidingen, als wel in de bijvoeglijke naamwoorden, de beschrijvingen van hun daden en in metaforen. Tussen de regels door is dan te lezen dat de waardering voor vazalkoningen en het vertrouwen dat zij genoten sterk kon verschillen.

⁹² Proc., 8 *epist.* Dig. 49.15.7.1. Vertaling van Aram Deknatel.

⁹³ Kaizer en Facella, 18-19.

⁹⁴ Braund, 29, no. 1.

Historici dienen bij de bestudering van vazalkoningen in het Romeinse Rijk dus niet zomaar uit te gaan van het woordenboek, maar moeten de band tussen Rome en de vazalkoningen per geval bestuderen. Om de koningen aan te duiden kunnen zij in het Nederlands het best de term *vazal* gebruiken, omdat het hier gaat om hiërarchische verhouding van voornamelijk militaire aard. Historici moeten wel oppassen om de aard van een Romeins vazalschap op een lijn te zetten met een vazalschap uit de Middeleeuwse feodale systemen. Deze laatste band had een andere oorsprong en functioneerde op een andere manier.⁹⁵

⁹⁵ Hans Werner-Goetz, 'Social and military institutions', in: Rosamund McKitterick (red.), *The New Cambridge Medieval History* (Cambridge, 1995), 451-480, aldaar 471-473.

HOOFDSTUK 3. *PHILORHOMAIOS*? ANTIOCHUS I ALS VAZAL

Vanwege haar kleine omvang was Commagene genoodzaakt te manoeuvreren tussen verschillende rijken in de regio om haar onafhankelijkheid te behouden. Vanaf 163 voor Christus, toen het gebied zich losmaakte van het Seleucidische Rijk, hadden de koningen steeds geprobeerd om goede banden aan te houden met de omliggende machthebbers, voornamelijk door middel van huwelijken.⁹⁶ In de tweede eeuw voor Christus waren vooral de Seleuciden in Syria machtig. Toen de Parthen onder de heerschappij van Mithridates II de Grote (123-88 voor Christus) aan kracht wonnen werden en het noorden van Mesopotamië veroverden, haalden de Commageense koningen ook de banden met de Parthen aan.⁹⁷

Door de interne zwakte van het Parthische Rijk en het Seleucidische Rijk in de eerste helft van de eerste eeuw voor Christus, konden de Romeinen de Seleuciden, Pontus, Armenia en hun bondgenoten verslaan en het gebied ten westen van de Eufraat veroveren.⁹⁸ De Commageense heerser Antiochus I werd vanaf dat moment een bevriende koning van de Romeinen. In hoeverre was hij vrij om een eigen politiek te bedrijven? Welke voordelen had Antiochus I bij zijn status als vazalkoning? Hierbij is het ook belangrijk om te kijken naar de presentatie van zijn positie en de legitimatie van zijn macht tegenover zijn onderdanen. Zijn afhankelijkheid van de Romeinen betekende tenslotte automatisch een verzwakking van de legitimiteit van zijn eigen positie.

3.1. De buitenlandse politiek van Antiochus I

Tijdens de Late Republiek was een vazalkoning in het oosten van het rijk niet geheel machteloos. Volgens Sullivan betekende de vazalstatus dan ook niet automatisch een band tussen een ‘master’ en een ‘puppet’.⁹⁹ Zeker in het geval van Antiochus I, de laatste Commageense koning die tijdens de Late Republiek heerste, is dit goed te zien. Tijdens zijn heerschappij trok Antiochus I ook de betrekkingen met de Parthen aan door zijn dochter Laodike uit te huwelijken aan de Parthische koning Orodes II.¹⁰⁰ Het feit dat hij een bevriende

⁹⁶ Strabo, 11.14.15; Zo trouwden leden van de Commageense koninklijke familie in de dynastie van de Seleuciden, de Parthen, Judaea, Atropatene, Emesa en Armenia. Sullivan, ‘The Dynasty of Commagene’, stemma.

⁹⁷ Strk, *The First Meeting of the Roman and Parthian Empires*, 55-57.

⁹⁸ Ibidem, 133.

⁹⁹ Sullivan, ‘Diadochic Coinage in Commagene’, 27-28.

¹⁰⁰ Dio Cass., 49.23.4; Sullivan, ‘The Dynasty of Commagene’, 766.

koning van de Romeinen was, was blijkbaar voor zowel de Romeinen als de Parthen geen bezwaar.

Daarnaast steunde Antiochus I de Parthische prins Pacorus, toen deze in 40 voor Christus het Romeinse Rijk binnenviel.¹⁰¹ Als reactie daarop belegerde Publius Ventidius Bassus, een onderbevelhebber van Marcus Antonius, Samosata. Na een betaling van 300 talenten, een groot bedrag, werd er vrede gesloten.¹⁰² Eerder had Antiochus I al een afkoopsom van 1000 talenten aangeboden, maar Marcus Antonius had dit afgeslagen om zelf nog een overwinning te behalen.¹⁰³ Plutarchus schrijft dat ‘[d]e belegering [...] een flinke vorm aan[nam] en de mensen binnen, aangezien zij niks wilden weten van onderhandelingen, weerden hen vol moed. Hij [Antonius] bereikte niks, en verviel in schaamte en twijfel en sloot met liefde vrede met Antiochus voor driehonderd talenten’.¹⁰⁴ Dit zou er dus op kunnen wijzen dat Antiochus I de Romeinen een zware slag toebracht en zich, om een oorlog tegen een groter Romeins leger te voorkomen, zich weer onder de Romeinse adelaar schaarde.

Het verraad van Antiochus I zou normaal gesproken een grotere straf verwachten van de Romeinse kant dan een betaling. Het blijft de vraag hoe Antiochus I nog als trouwe vazalkoning kon worden gezien, als andere, loyalere heersers zonder familiale banden met de Parthen, het gebied ook toegewezen hadden kunnen krijgen, of het koninkrijk geïncorporeerd had kunnen worden in de provincie Syria.

Hoewel Antiochus I dus geen ‘puppet’ van de Romeinen was, waren de Romeinen in deze ‘vriendschap’ wel duidelijk de baas. Dit neemt niet weg dat zij de lokale machthebbers tevreden moesten houden. De Romeinen probeerden hun vazallen aan zich te binden met subsidies en verschillende titels en privileges, zoals de *toga praetexta*.¹⁰⁵

Als vazalstaat van het Romeinse Rijk konden vazalkoningen rond de Eufraat binnen hun rijk vaak meer macht uitoefenen dan ze ooit als onafhankelijke macht hadden kunnen doen. De band die ze met de Romeinen aangingen, verzekerde hen, tot op zekere hoogte, van het behoud van hun macht, rijkdom en privileges. Zonder de band met de Romeinen zouden hun koninkrijken binnen enkele decennia zijn opgeslokt door één van de twee grote machten in de regio, te weten het Romeinse en het Parthische Rijk.

¹⁰¹ Dio Cass., 48.24.3-4; Dio Cass., 48.41.51; Dio Cass., 49.20.3.

¹⁰² Plut., *Ant.* 34.2-4; 300 talenten is omgerekend ongeveer 7,2 miljoen sestertiën. Ter vergelijking, het totale bedrag aan belastingen bedroeg in Commagene gemiddeld 5 miljoen sestertiën per jaar. Kennedy, ‘Syria’, 731.

¹⁰³ Plut., *Ant.* 34.3. Ongeveer 24 miljoen sestertiën.

¹⁰⁴ Plut., *Ant.* 34.4.7. Vertaling van Aram Deknatel.

¹⁰⁵ Braund, 27-29.

De inrichting van de samenleving en de bestuurlijke structuur van Commagene is slecht gedocumenteerd. Van Armenia en Parthië is echter bekend dat het een gedecentraliseerde staten waren met feodale verhoudingen, waarin de adel als haviken hun rechten en privileges bewaakten.¹⁰⁶ Het is goed mogelijk dat dit voor Commagene ook het geval was, aangezien Commagene tijdens de Mithridatische Oorlogen ook deel had uitgemaakt van Armenia en cultureel en politiek gezien op veel punten gelijkenissen vertoonde met Armenia en Parthië.¹⁰⁷ Ook wijzen verschillende inscripties op functies en titels die typisch zijn voor een Hellenistisch hof.¹⁰⁸

3.2. Nemrud Dağı

Antiochus I is vooral bekend om zijn gigantische bouwproject op de berg Nemrud Dağı, waar hij een *hiërothesion*, ofwel koninklijke cultusplaats, bouwde (figuur 3). Naast Nemrud Dağı bestonden er in Commagene drie andere *hiërothesia*, in Arsameia-aan-de-Nymphaios, Arsameia-aan-de-Eufraat en Kara Kuş.¹⁰⁹ Deze cultusplaatsen waren bij uitstek plekken voor binnenlandse propaganda voor een heerser die zichzelf ingesloten zag tussen drie grote machten, Rome, Armenia en Parthië. Op elk van deze plaatsen zijn dezelfde inscripties en reliëfsculpturen teruggevonden, evenals in steden zonder *hiërothesia*, zoals Samosata en Zeugma.¹¹⁰ Hieruit kan worden opgemaakt dat Antiochus I een heerserscultus rondom zijn persoon probeerde op te zetten. Ook zijn zoon Mithridates II bouwde een, weliswaar kleiner, heiligdom, vlakbij Nemrud Dağı.¹¹¹ Onder de latere koningen van Commagene lijkt de heerserscultus echter te zijn afgeschaft. Er zijn uit deze periode geen bouwwerken en andere aanwijzingen gevonden die een continuïteit in de cultus laten zien.

Sinds de opgravingen van Nemrud Dağı door Theresa Goell in de jaren 1950 is veel geschreven over de cultusplaatsen van Commagene en de religieuze en culturele politiek van

¹⁰⁶ M. Chakin, *The Kingdom of Armenia* (New York, 1987), 246; Leonardo Gregoratti, 'Sinews of the other empire: The Parthian Great King's rule over vassal kingdoms', in: Håkon Fiane Teigen en Eivind Heldaas Seland (red.), *Sinews of Empire. Networks in the Roman Near East and Beyond* (Oxford PA, 2017), 95-104, aldaar 96.

¹⁰⁷ Zo zijn de sculpturen op Nemrud Dağı gebaseerd op de Perzische kunst, liet Antiochus I zich afbeelden met een Armeense κίταρις en werd de term βασιλεύς μέγας ook in Armenia en Parthië veel gebruikt.

¹⁰⁸ Bijvoorbeeld 'στρατηγός' in IGLSyr 1.86.

¹⁰⁹ Nemrud Dağı: IGLSyr 1.1; Arsameia-aan-de-Nymphaios: IGLSyr 1.47/SEG 28.1318; Kara Kuş: IGLSyr 1.50; Herman A. G. Brijder, *Nemrud Dagi: Recent Archaeological Research and Preservation and Restoration Activities in the Tomb Sanctuary on Mount Nemrud* (Berlijn, 2014), 39; Ook in Sélik is een dergelijke inscriptie teruggevonden. IGLSyr 1.51/SEG 12.554.

¹¹⁰ Samosata: IGLSyr 1.52; Jörg Wagner, *Seleukia am Euphrat/Zeugma* (1976), 117. In Zeugma is een *dexiosis*-reliëf teruggevonden dat ook in Nemrud Dağı stond.

¹¹¹ Sullivan, 'Dynasty of Commagene', 776.

Antiochus I.¹¹² Vooral in de laatste twee decennia neemt het aantal publicaties over Nemrud Dađı en Commagene tijdens de heerschappij van Antiochus I sterk toe.¹¹³ De grootsheid van het bouwproject van Antiochus I en de opvallende combinatie van Grieks-Hellenistische en Perzisch-Iraanse elementen zijn namelijk uniek in hun soort.

In de meest recente publicatie over Nemrud Dađı verbindt Miguel John Versluys de bouw van deze en andere dynastieke heiligdommen onder Antiochus I aan een zekere ‘Legitimationsdruck’ die Antiochus na 64 voor Christus moet hebben gevoeld, nadat hij een bongenootschap was aangegaan met Pompeius.¹¹⁴ Dit was het derde in slechts twintig jaar tijd, nadat Mithridates I in 86 voor Christus gedwongen was vazal van Tigranes van Armenia te worden.¹¹⁵ De Commageense koning zag zich daarom genoodzaakt om zich sterker in een traditie van Hellenistische vorsten te plaatsen door Alexander de Grote aan te wijzen als illustere voorouder van de dynastie. Hij zette daarmee de lijn van zijn vader Mithridates I en zijn grootvader Samos, die al enkele Hellenistische epitheta aan zich hadden gebonden, voort.¹¹⁶

Terecht licht Versluys toe dat zeven belangrijke elementen van het heiligdom - een heiligdom op een heuvel, een tempel-tombe in de vorm van een tumulus, kolossale standbeelden, canonieke teksten (*nomoi*), sculpturen met handenschuddende figuren (*dexiosis*) en vooroudergalerijen – sinds Alexander de Grote veelvuldig door Hellenistische vorsten waren gebruikt om hun macht te legitimeren.¹¹⁷ Daarnaast zette Antiochus I zich niet alleen in een Griekse traditie, maar ook in een Perzisch-Iraanse traditie door als andere voorouder de Perzische koning Darius de Grote te kiezen en gebruikte hij veel Perzisch-Iraanse elementen in de sculpturen. Daarnaast noemt hij in de *nomos*-inscriptie op Nemrud Dađı de Perzen en de Grieken samen ‘the fortunate roots of my ancestry’.¹¹⁸ De combinatie van elementen uit twee verschillende culturen is typisch voor de Hellenistische kunst en

¹¹² Miguel John Versluys, *Visual Style and Constructing Identity in the Hellenistic World: Nemrud Dađı and Commagene under Antiochus I* (Cambridge, 2017), 14-15.

¹¹³ De meeste recente grote publicatie is: Jörg Wagner (red.), *Gottkönige am Euftrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene* (Darmstadt, 2012).

¹¹⁴ Versluys, *Visual Style and Constructing Identity*, 109. Versluys wordt niet concreet over de reden van deze ‘Legitimationsdruck’, ook niet in het verloop van het boek. Het jaartal 64 voor Christus kan wijzen op een verlies van legitimiteit na het aangaan en verliezen van verschillende bondgenootschappen.

¹¹⁵ Sullivan, ‘The Dynasty of Commagene’, 762-763. Waarschijnlijk werd Commagene in 86 voor Christus veroverd door Armenia en vervolgens tot vazal gemaakt.

¹¹⁶ Ibidem, 752 en 757. Mithridates I staat bekend als ΚΑΛΛΗΙΚΟΣ (‘een schone overwinning hebbend’) en Samos als ΘΕΟΣΕΒΗΣ (‘de godvrezende’) en ΔΙΚΑΙΟΣ (‘de rechtvaardige’).

¹¹⁷ Versluys, 110.

¹¹⁸ IGLSyr. 1.1/OGIS 383, 2.30-31.

architectuur. Versluys' conclusie is dan ook dat Nemrud Dağı moet worden gezien als een project van een Hellenistisch heerser.¹¹⁹

Antiochus I week op sommige punten echter af van de Hellenistische traditie, vooral in de toepassing van deze elementen. Zo is het woord *hiërothesion* uniek, is de canonieke tekst uitgebreider en persoonlijker dan andere bekende canonieke teksten en gebruikte hij voor het afbeelden van zijn voorouders geen standbeelden of bustes, maar reliëfs.¹²⁰ Ten slotte is de stijl van de sculpturen uniek in de Hellenistische wereld. Het volgde niet een stijl, die gebaseerd is op de klassieke Griekse kunst, zoals op monumenten als het altaar van Pergamon. Ook nam het niet de veristische Republikeinse kunst van de Romeinen over, zoals Tarcondimotus I van Cilicia, een andere vazalkoning in de regio, bijvoorbeeld deed.¹²¹ In die zin benadrukte Antiochus I de (gewenste) politieke en culturele autonomie van Commagene.

Tenslotte moet niet worden vergeten dat op dat moment absoluut niet zeker was dat de Romeinen de westoever van de Eufraat nog eeuwen zouden beheersen. De Romeinen waren in 53 voor Christus bij Carrhae verslagen door de Parthen en in 38 voor Christus kon Marcus Antonius de Parthen slechts terugdrijven uit Syria nadat prins Pacorus was gesneuveld.¹²² Daarnaast waren de Romeinen onderling nagenoeg onafgebroken verwickeld in burgeroorlogen.¹²³ Daarnaast begon Parthië na een periode van interne chaos aan het begin van de eeuw haar positie als stabiele grote macht in de regio weer op zich te nemen.¹²⁴ Hoewel Armenia nu minder sterk was dan tijdens de Mithridatische Oorlogen, was ze in haar onafhankelijkheid van Rome en Parthië nog steeds een macht om rekening mee te houden.¹²⁵ Als Antiochus I zich niet wilde presenteren als een marionet van de Romeinen, is het logisch dat hij zich ook neerzette als een erfgenaam van de Perzisch-Iraanse cultuur. Op deze manier hield hij in zekere zin zijn opties open wat betreft politieke allianties. Dat Antiochus I zijn canonieke teksten alleen in het Grieks liet beitelen, zegt weinig over de dominantie van de Hellenistische cultuur over de Perzisch-Iraanse; de Parthische koningen gaven immers ook munten uit met Griekse opschriften.¹²⁶

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Versluys, 115, 125 en 135.

¹²¹ Nicholas L. Wright, 'Tarkondimotid responses to Roman domestic politics: from Antony to Actium', *Journal of the Numismatic Association of Australia* 20 (2009), 73-81, aldaar 75-76.

¹²² Strabo, 16.23; Dio Cass., 49.20.3

¹²³ Desondanks leidde een tegenaanval onder leiding van Antonius' onderbevelhebber Publius Ventidius Bassus wel tot vergroting van het Romeinse grondgebied: Plut., *Ant.* 34.1-2.

¹²⁴ Strk, 134; Gregoratti, 'Sinews of the other empire', 99.

¹²⁵ Chakin, *The Kingdom of Armenia*, 243, 246; Sullivan, 'Diadochic Coinage in Commagene', 27.

¹²⁶ Zie bijvoorbeeld de munten van Mithridates II van Parthië (123-88 voor Christus): H. D. H. Bivar, 'The Political History of Iran under the Arsacids: Continuation of conflict with Rome over Armenia', in: William Bayne Fisher, Ilya Gershevitch, Ehsan Yarshater, R. N. Frye, J. A. Boyle, Peter Jackson, Laurence Lockhart,

Antiochus I was niet de enige die in zijn koninkrijk een heerserscultus probeerde te ontwikkelen. Ook Herodes de Grote van Judaea probeerde dit te bewerkstelligen. Beide koningen namen hierin ook een grote rol voor architecturale politiek op. Antiochus I bouwde verschillende *hiërothesia*, terwijl Herodes onder andere de grote tempel in Jeruzalem liet restaureren.¹²⁷ Het feit dat twee vazalkoningen een politiek konden nastreven die inging tegen de Romeinse macht, hoewel niet direct, duidt op een bepaalde mate van autonomie onder de vazalkoningen in Anatolië en de Levant. Rome had deze koningen nodig om stabiliteit te creëren in de oostelijke gebieden, zoals Sullivan al stelde.¹²⁸

3.3. *Philorhomaïos kai philhellen*

Dit alles betekent echter niet dat Antiochus I zich geheel buiten de Romeinse invloedssfeer probeerde te plaatsen. Hiervan getuigt ook de adoptie van het epitheton *philorhomaïos* (φιλορώμαιος) op de officiële inscripties. Op de grote *nomos*-inscriptie in Nemrud Dağı luidt de volledige titulatuur van Antiochus I

[d]e grote koning Antiochus, de god, de rechtvaardige, de goddelijke, vriend van de Romeinen en vriend van de Grieken, zoon van Mithridates Kallinikos en van Laodike, de broederliefhebbende godin, dochter van koning Antiochus de goddelijke, de moederliefhebbende, de zegevierende.¹²⁹

Wat vooral opvalt, is de frase ‘vriend van de Romeinen en vriend van de Grieken’ (φιλορώμαιος καὶ φιλέλλην). Al vanaf het midden van de tweede eeuw voor Christus voegden verschillende Hellenistische vorsten het epitheton *philhellen* toe aan hun titulatuur.¹³⁰ Antiochus I was de eerste van de Commageense koningen die dit ook deed.¹³¹ Jean-Louis

Peter Avery, Gavin Hambly en Charles Melville, *The Cambridge History of Iran* (Cambridge, 1968), 21-99, aldaar 42.

¹²⁷ Schwentel, ‘Théocraties et rois clients’, 136.

¹²⁸ Sullivan, ‘Diadochic Coinage in Commagene’, 35.

¹²⁹ IGLSyr. 1.1/OGIS 383. ‘[βασιλεὺς μέ]γας Ἀντίοχος θεὸς Δίκαιος [Ἐπιφ]αν[ῆς] Φιλορώμαιος καὶ Φιλέ[λλ]ην, ὁ ἐκ βασιλέως Μιθραδάτου Καλλινίκου καὶ βασιλίσσης Λαοδ[ίκ]ης θεᾶς Φιλαδέλφου τῆς ἐκ βασιλέω[ς] Ἀντιόχου Ἐπιφανοῦς Φιλομήτορος Καλλινίκου’. Eigen vertaling.

¹³⁰ Margherita Facella, ‘Φιλορώμαιος καὶ Φιλέλλην; Roman Perception of Commagenean Royalty’, in: Olivier Hekster en Richard Fowler, *Imaginary Kings: Royal Images in the Ancient Near East, Greece and Rome* (Stuttgart, 2005), 87-104, aldaar 90.

¹³¹ Facella, ‘Φιλορώμαιος καὶ Φιλέλλην’, 90.

Ferrary doet de suggestie dat hij dit overnam van de Parthische koning Phraates III (ca. 70-57 voor Christus), die *philhellen* zelfs op zijn munten liet zetten.¹³²

Het lijkt logisch dat Antiochus I kort na zijn bondgenootschap met Pompeius in 64 voor Christus ook *philorhomaïos* toevoegde, zoals bijvoorbeeld Deiotaros van Galatia dat deed.¹³³ Braund ziet de term *philorhomaïos* als een vertaling van de officiële Romeinse titel, maar stelt dat *philorhomaïos* ook gezien kan worden als een meer algemene vriendschappelijke houding van de koning naar de Romeinen toe.¹³⁴ Op het eerste gezicht lijkt het daarom alsof Antiochus I zeer sterk aan autonomie had moeten inleveren door zich te presenteren als vriend van de Romeinen. Volgens Versluys moeten we de term, net als *philhellen*, echter zien in de context van de Hellenistische traditie onder oostelijke dynastieën. ‘Of course this had something to do with Roman power, but rather more indirectly’, stelt hij. Het ontbreken van enige andere vorm van loyaliteit aan de Romeinen wijst volgens hem op een grote mate van autonomie voor Antiochus.¹³⁵

Versluys onderschat het belang van de contemporaine politieke situatie in de regio. De Romeinen hadden immers net hun macht uitgebreid naar de oevers van de Eufraat. *Philorhomaïos* kan niet worden weggedaan als een slechts indirecte verwijzing naar de Romeinse macht. Naast de vazalkoningen van de Romeinen gebruikte alleen de Parthische usurpator Tiridates dit epitheton. Hij liet in 26 voor Christus tijdens zijn door Rome gesteunde opstand munten slaan met de tekst *autokrator philhellen philorhomaïos*.¹³⁶ Het aannemen van het epitheton *philorhomaïos* hoeft niet te wijzen op een hechte band met Rome, maar kan wel duiden op een toenadering tot Rome en een blijk van trouw. Toen Antiochus I dit epitheton aannam, moesten de besluiten van Lucullus en Pompeius om vazalkoningen te installeren

¹³² Jean-Louis Ferrary, *Philhellénisme et Impérialisme. Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique, de la seconde guerre de macédoine à la guerre contre Mithridate*. B.E.F.A.R. 271 (Rome, 1988), 500-501, geciteerd in: Facella, ‘Φιλορῳμαῖος καὶ Φιλέλλην’, 88.

¹³³ Altay Coşkun, ‘Deiotaros of Galatia’, in: Roger S. Bagnall et al. (red.), *The Encyclopedia of Ancient History* (Hoboken, 2012), DOI: 10.1002/9781444338386.wbeah09083; Zowel Jörg Wagner en G. Petzl als B. Jacobs stellen echter dat Antiochus I dit epitheton tussen 69 en 64 voor Christus aannam. Vgl.: Jörg Wagner en G. Petzl, ‘Eine neue Temenos-Steile des Königs Antiochos I. von Kommagene’, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 20 (1976), 201-223, aldaar 207 en 211; Jörg Wagner, ‘Die Könige von Kommagene und ihr Herrscherkult’, in: Jörg Wagner (red.), *Gottkönige am Euftrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene. Antike Welt. Sondernummer* (Mainz am Rhein, 2000), 11-25, aldaar 19; B. Jacobs, ‘Überlegungen zu Ursachen und Gründen für die Konzeption von Heiligtumsausstattungen in der späthellenistischen Kommagene’, in: K. S. Freyberger, A. Henning en H. von Hesberg (red.), *Kulturkonflikte im vorderen Orient and der Wende vom Hellenismus zur römischen Kaiserzeit. Orient-Archäologie* 11 (Rahden, 2003), 117-123, aldaar 120, allen aangehaald in: Facella, ‘Advantages and disadvantages of an allied kingdom’, 186.

¹³⁴ Braund, 106.

¹³⁵ Versluys, 166-167.

¹³⁶ Adam M. Kemezis, *Urban Dreams and Realities in Antiquity: Remains and Representations of the Ancient City* (Leiden, 2014) 337.

namelijk nog worden geratificeerd. Volgens Facella lukte dit alleen dankzij een akkoord van Caesar en Pompeius.¹³⁷

Hoewel Antiochus I in de *nomos*-inscriptie stelde dat hij een vriend van de Romeinen was, claimde hij tegelijkertijd dat hij zijn troon te danken had aan de tussenkomst van de goden, in plaats van het besluit van Pompeius.¹³⁸ Dit houdt niet ‘indirectly’, maar juist op een directe manier verband met de positie van de vazalkoningen aan de oostgrens ten opzichte van Rome. Met het verziĳgen van de rol van Rome in de contemporaine politiek probeerde Antiochus I de legitimatie van zijn positie te versterken.

3.4. Munten

Voor de eerste annexatie door de Romeinen in 19 na Christus werd in Commagene een groot deel van de belastingen in goederen geïnd.¹³⁹ Commageense munten werden alleen in brons geslagen en waren daardoor alleen geschikt voor alledaagse aankopen.¹⁴⁰ De munten werden in Samosata geslagen, maar met een ‘discontinuous and very limited production’.¹⁴¹ Pas toen de Romeinen het gebied in 17 na Christus voor de eerste keer annexeerden, werd een uitgebreider monetair systeem opgezet. Omdat Antiochus IV dit systeem overnam, zijn alleen onder zijn heerschappij op grotere schaal munten geslagen.¹⁴²

De weinige munten die Antiochus I tijdens zijn heerschappij uitgaf, wijzen op een grote mate van autonomie. Op geen van deze munten is een verwijzing te zien naar Rome. Sterker nog, de symboliek lijkt eerder op het omgekeerde te wijzen.¹⁴³ Op alle munten staat Antiochus I afgebeeld met een Armeense tiara (κίταρις) op zijn hoofd, naar het voorbeeld van Tigranes de Grote van Armenia (figuur 4 en 5).¹⁴⁴ Dit kan worden uitgelegd als een teken van ondergeschiktheid aan Armenia, maar Sullivan stelt dat Antiochus I zijn macht als opvolger van Tigranes de Grote van Armenia wilde legitimeren.¹⁴⁵ Commagene was tussen 86 en 69 voor Christus een vazalstaat van Armenia.¹⁴⁶ Na Tigranes’ nederlaag in 69 voor Christus was

¹³⁷ Facella, ‘Advantages and disadvantages of an allied kingdom’, 187.

¹³⁸ Christian-Georges Schwentel, ‘Théocraties et rois clients: Antiochos Ier de Commagène et Hérode le Grand’, *Dialogue d’histoire ancienne* 36 (2010) 1, 119-136, aldaar 123.

¹³⁹ Margherita Facella, ‘Coinage and the economy of Commagene (first century BC – first century AD), in: Stephen Mitchell en Constantina Katsari (red.), *Patterns in the economy of Roman Asia Minor* (Swansea, 2005), 225-250, aldaar 237.

¹⁴⁰ Facella, ‘Coinage and the economy of Commagene’, 236.

¹⁴¹ Ibidem, 234 en 236.

¹⁴² Ibidem, 238.

¹⁴³ Voorbeeld van munten van Antiochus I: RPC I 3845.

¹⁴⁴ RPC I 3845.

¹⁴⁵ Sullivan, ‘Diadochic Coinage of Commagene’, 31.

¹⁴⁶ Sullivan, ‘The Dynasty of Commagene’, 762-763.

Antiochus I een bondgenootschap aangegaan met de Romeinen. Volgens Sullivan moet de adoptie van de Armeense tiara op Commageense munten worden gezien in een meer algemene trend van lokale heersers ‘aimed at assuring continuity of local sentiment by proclaiming continuity of rule’.¹⁴⁷ Juist door het symbool van de Armeense macht te gebruiken, liet Antiochus I zien dat Tigranes geen macht meer had over Commagene. Daarnaast kon Antiochus I door zijn afstamming van de laatste Orontidische koning van Armenia aanspraak maken op de Armeense troon met het argument dat de stamvader van Tigranes’ dynastie, Artaxias I, onrechtmatig de troon had verkregen.¹⁴⁸ Op deze manier hield hij die claim levend.

Op de keerzijde van de munten van Antiochus I is steevast een naar rechts lopende leeuw te zien. De leeuw was het symbool van Commagene en kwam, net als de adelaar en de stier, in de iconografie van Antiochus I veelvuldig voor. In een Hellenistische context werden dit dier geassocieerd met het begraven van de doden, waarbij het werd gebruikt om koninklijke autoriteit en macht aan te geven.¹⁴⁹ Het is dan ook goed mogelijk dat Antiochus door middel van de leeuw op zijn munten wilde verwijzen naar de *hiërothesia* en de dynastieke cultus die hij in zijn rijk had opgezet en zijn macht wilde legitimeren.

3.5. Conclusie

Onder de heerschappij van Antiochus I was geen sprake van een zuivere master-puppetverhouding. Antiochus I had zeker nog bewegingsruimte om zijn eigen doelen na te streven. Dit blijkt onder andere uit het huwelijk van zijn dochter met de Parthische koning Orodes II. De Romeinen moesten de vazalkoningen tevreden houden met eerbewijzen om te voorkomen dat ze voor onrust in het rijk zouden zorgen. Als belangrijkste eerbewijs kreeg Antiochus I de *toga praetexta* van de Senaat. Door zich als vazal aan de Romeinen te binden zat een koning steviger in het zadel dan wanneer hij onafhankelijk was gebleven. Hij had zo de steun van de sterke macht in de regio en hoefde niet te vrezen dat zijn koninkrijk zou worden veroverd.

Door middel van zijn beeldpolitiek probeerde Antiochus I zich te bewegen richting een meer onafhankelijke positie van Rome. Zijn grote *hiërothesion* op Nemrud Dağı is hier

¹⁴⁷ Sullivan, ‘Diadochic Coinage of Commagene’, 32.

¹⁴⁸ Strabo, 11.14.15; Antiochus’ overgrootvader Ptolemaeus, de eerste koning van Commagene, was de zoon van Orontes IV, de laatste Orontidische koning van Armenia. Orontes IV werd afgezet door Antiochos III van Seleucia en na diens nederlaag tegen de Romeinen in 190 voor Christus werd Artaxias, de grootvader van Tigranes de Grote, koning van Armenia: Sullivan, ‘Dynasty of Commagene’, 736-737.

¹⁴⁹ Versluys, 129-130.

een goed voorbeeld van. Hij plaatste zich in een Hellenistische traditie door verschillende culturen en stijlen met elkaar te combineren, maar week af van andere heersers in zijn tijd in het tonen van zijn loyaliteit jegens Rome. Zijn enige teken van loyaliteit was het aannemen van het epitheton *philorhomaïos*. Versluys stelt daarom dat Nemrud Dağı slechts ‘indirectly’ iets te maken heeft met de aanwezigheid van de Romeinen in de regio, maar de afwezigheid van tekenen van loyaliteit verraadt juist de gewenste band tussen Antiochus I en Rome. Samen met zijn poging om een theocratie rondom zijn dynastie te creëren, wijst dit op een politiek die gericht was op het schipperen tussen twee machten, op het behouden van de autonomie van Commagene en op het versterken van de positie van Commagene.

HOOFDSTUK 4. COMMAGENE TIJDENS HET PRINCIPAAT

Na de dood van Antiochus I regeerden nog vier koningen over Commagene, voordat ze in 72 definitief werd geannexeerd door de Romeinse troepen. Met het einde van de Republiek en het begin van het Principaat veranderde er veel in de machtsverhoudingen in het Romeinse Rijk. Koningen moesten zich nu niet langer richten op de senatoren om macht te verkrijgen en te behouden, maar op de keizer en andere leden van de keizerlijke familie. Daarnaast zorgde het einde van de machtsstrijd tussen de verschillende Romeinse generaals voor een stabiliteit in de Romeinse wereld die tot de dood van Nero in 68 na Christus zou blijven bestaan. In hoeverre veranderde de positie van de Commageense koningen als vazalkoningen in de Vroege Keizertijd ten opzichte van de Late Republiek? Waren zij nog in staat om, net als Antiochus I, van tijd tot tijd een eigen lijn te kiezen in hun beleid? In hoeverre vallen aan de hand van de positie van de Commageense koningen de annexaties in 19 en 72 na Christus uit te leggen? Dit hoofdstuk richt zich op de relatie met Rome van de laatste vier Commageense koningen, met name Antiochus IV, en op de manier waarop zij zichzelf presenteerden tegenover hun onderdanen.

4.1. Mithridates II, Mithridates III en Antiochus III

De eerste drie koningen die Antiochus I opvolgden, Mithridates II, Mithridates III en Antiochus III komen nauwelijks voor in Romeinse bronnen en hebben zelf ook weinig bronnen nagelaten. Ook zijn er nagenoeg geen munten van deze vorsten bekend. Mithridates II volgde zijn vader Antiochus I op tussen 36 en 31 voor Christus, mogelijk na enige jaren gezamenlijk te hebben geregeerd.¹⁵⁰ Deze theorie komt voort uit een aantal munten die op de voorzijde het portret en de naam van Antiochus I laten zien en op de keerzijde de naam ΜΙΘΡΑΔ[ΑΤΟΥ] (Mithridates), al dan niet in combinatie met de koningstitel ΒΑΣ[ΙΛΕΩΣ] (figuur 6). Gregor Staab stelt echter dat niet te zeggen valt of deze munten duiden op een coregentschap of de aanwijzing van de troonopvolger, of dat ze herdenkingsmunten zijn.¹⁵¹

¹⁵⁰ Sullivan, 'The Dynasty of Commagene', 775-776; Gregor Staab, 'Ehrung und Königsdesignation Mithradates' II. von Kommagene durch seinen Vater Antiochos I. auf dem Nemrud Dağii', *Epigraphica Anatolica* 44 (2011) 55-77, aldaar 63.

¹⁵¹ Collection Waddington [Paris], Babelon (1898) Nr. 7243, Tafel XXI 3 = Alram (1986) Nr. 24727 24 mm, 13,35 gr.; Classical Numismatic Group, Auction 36 (1995), lot 644 23 mm, 12,14 gr.; Interaktives Münzkabinett (letzte Änderung 2009), Staatliche Museen Berlin, Objektnr. 18215866 24 mm, 9,84 gr.; Classical Numismatic Group, Mail Bid Sale 82 (2009), lot 705 25 mm, 14,36 gr.; Wiener Münzkabinett, Inventarnr. GR 20.93728 24,3 mm, 11,79 gr.; Staab, 'Ehrung und Königsdesignation Mithradates' II. von Kommagene', 63-66.

Op de munten die Mithridates II tijdens zijn alleenheerschappij liet slaan, is een bijzondere verschuiving zien ten opzichte van de munten van zijn vader. In plaats van de vijfpuntige Armeense tiara (κίταρις) waarmee Antiochus I werd afgebeeld, droeg Mithridates II een spits toelopende tiara, die verwijst naar de Parthen en al eerder werd gebruikt door Samos en Mithridates I.¹⁵² Mithridates II laat de claim op de Armeense troon dus los.

Uit Romeinse bronnen komt naar voren dat Commagene vanaf de heerschappij van Mithridates II steviger onder het Romeinse gezag kwam te staan. Zo was Mithridates II overgeleverd aan de genade van Octavianus, nadat hij de kant van Marcus Antonius had gekozen in de laatste Republikeinse burgeroorlog.¹⁵³ Hij kreeg van Octavianus zijn koninkrijk terug, maar was wel genoodzaakt de strategisch en economisch belangrijke stad Zeugma af te staan aan de Romeinen.¹⁵⁴ Zijn broer Antiochus, die waarschijnlijk geen koning was, werd in 29 voor Christus veroordeeld en geëxecuteerd door de Senaat in Rome, nadat hij ‘een gezant van zijn broer, die naar Rome was gestuurd’, had gedood.¹⁵⁵ Het is niet met zekerheid te zeggen wie de broer in dit fragment was, maar de algemeen geaccepteerde theorie is dat het hier gaat om Mithridates II.¹⁵⁶ Volgens Sullivan werd Antiochus berecht, omdat hij de positie van Commagene als stabiele ‘mediator’ tussen Rome en Parthië mogelijk in gevaar had gebracht door onrust in de koninklijke familie van het koninkrijk te veroorzaken.¹⁵⁷ De berechting en executie van de Commageense prins duidt op een belangrijke verschuiving in de relatie tussen Rome en Commagene tussen de Late Republiek en het Principaat: ‘[The king] was so much part of it [the Roman sphere] that he could be subjected to the Roman judicial system.’¹⁵⁸

Omdat Commagene vanaf deze periode dus steeds vaster in de Romeinse wereld kwam te liggen, moet ook de vraag worden gesteld wie van de Commageense koningen het burgerschap verkreeg. Het burgerschap is namelijk de ultieme vorm van integratie in de

¹⁵² Sullivan, ‘The Dynasty of Commagene’, 749.

¹⁵³ Plut., *Ant.* 61.1; Millar, 29.

¹⁵⁴ Millar, 29.

¹⁵⁵ Dio Cass., 52.43.1: ‘τινὰ πρεσβευτὴν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ διαφόρου οἱ ὄντος σταλέντα ἐς τὴν Ῥώμην ἐδόλοφόνησε’. Eigen vertaling; Lang werd wel aangenomen dat Antiochus koning was, waardoor de laatste koning voor de annexatie nu Antiochus III wordt genoemd in plaats van Antiochus II. Glenn Warren Bowersock meende dat Mithridates II tussen 30 en 29 voor Christus was afgezet door Augustus en dat Antiochus (II) zijn opvolger was: Glenn W. Bowersock, *Augustus and the Greek World* (Oxford, 1965) 57-58; Voor het al dan niet vermeende koningschap van deze Antiochus, zie: Braund, 166.

¹⁵⁶ Sullivan, ‘The Dynasty of Commagene’, 778.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 778.

¹⁵⁸ Braund, 167.

Romeinse wereld.¹⁵⁹ Dit wordt niet duidelijk uit de overgeleverde bronnen. De enige aanwijzing is een papyrus van keizer Claudius uit 47 na Christus. Hierin noemt hij Antiochus IV Gaius Iulius Antiochus.¹⁶⁰ De *nomen gentile* (familienaam) Iulius suggereert dat ofwel Gaius Julius Caesar ofwel een van diens (geadopteerde) nakomelingen het burgerschap verschaft. Geen van de Commageense koningen vanaf Antiochus I moet hierbij uitgesloten worden, maar er zijn wel een paar aanwijzingen die een richting aangeven. De berechting en executie van Antiochus II is een aanwijzing voor het feit dat de koninklijke familie van Commagene onder het Romeinse recht viel. Dit maakt het aannemelijk dat in ieder geval onder Mithridates II het burgerrecht in het bezit was van de dynastie. Het Romeinse burgerschap was namelijk erfelijk en het was tijdens de Late Republiek gebruikelijk dat het burgerschap bij verstrekking ook direct aan de naaste familie en de nakomelingen werden gegeven.¹⁶¹

Omdat de *toga praetexta* vaak wordt geassocieerd met het Romeins burgerschap, zou Antiochus I ook het burgerschap kunnen hebben gekregen, een zeer waardevol privilege. Dit garandeerde voor de koning en zijn nakomelingen in geval van afzetting of annexatie een goede toekomst binnen het Romeinse Rijk. Toch zegt dit niet veel volgens Braund, omdat het toekennen van de *toga* aan een koning een geheel aparte traditie was.¹⁶² Andrea Raggi stelt daarnaast dat het niet vaststaat dat de Romeinen het geven van burgerschap aan vazalkoningen tijdens de Late Republiek al inzetten om vazalkoningen aan zich te binden.¹⁶³ Het lijkt inderdaad niet aannemelijk dat dit het geval was, omdat pas onder Augustus vele vazalkoningen in het oosten van het rijk het burgerschap verkregen.¹⁶⁴

Een ander argument voor het verkrijgen van burgerschap door Antiochus I is het feit dat Mithridates II van Octavianus in 30 voor Christus mocht blijven heersen over Commagene. Raggi stelt dat het burgerrecht van Herodes de Grote van Judaea een rol kan hebben gespeeld bij eenzelfde toestemming van Octavianus richting deze koning.¹⁶⁵ Op basis hiervan kan een parallel getrokken worden met Mithridates II van Commagene. Beide vorsten

¹⁵⁹ Het verkrijgen van het burgerschap veronderstelt wel een volledige integratie in de Romeinse wereld, aangezien volgens het Romeinse recht een burger niet tegelijkertijd lid kon zijn van een andere, buitenlandse, gemeenschap. Zie voetnoot 166.

¹⁶⁰ Harold Idris Bell en Walter Ewing Crum, *Greek Papyri in the British Museum*, vol III, 1907, no. 1178, II. 16-31, in: Martin Percival Charlesworth, *Documents illustrating the reigns of Claudius and Nero* (Cambridge, 1951), 11-12, no.8.

¹⁶¹ Andrea Raggi, 'The First Roman Citizens among Eastern Dynasts and Kings', in: Ted Kaizer en Margherita Facella (red.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East* (Stuttgart, 2010), 81-97, aldaar 87.

¹⁶² Braund, 42-43.

¹⁶³ Raggi, 'The First Roman Citizens', 85.

¹⁶⁴ *Ibidem*, 96.

¹⁶⁵ *Ibidem*, 87.

hadden namelijk Marcus Antonius gesteund tijdens de Slag bij Actium. Het verkrijgen van het burgerschap veronderstelt wel een volledige integratie in de Romeinse wereld, aangezien volgens het Romeinse recht een burger niet tegelijkertijd lid kon zijn van een andere, buitenlandse, gemeenschap.¹⁶⁶

In 20 voor Christus benoemde Augustus ‘ene Mithridates, die bovendien nog niet was volgroeid, maar een jongen was’, tot koning van Commagene. De vader van deze Mithridates was volgens Cassius Dio gedood door de vorige koning.¹⁶⁷ Verdere informatie over Mithridates III is niet overgeleverd. Volgens de reconstructie van Sullivan had Antiochus I naast twee dochters drie zonen, Mithridates II, Antiochus (II) die door Augustus werd berecht, en een onbekende zoon, die de vader was van Mithridates III (figuur 7).¹⁶⁸ Naast deze ene verwijzing is niks bekend over Mithridates III.

De opvolger van Mithridates III was waarschijnlijk Antiochus III, hoewel niet bekend is wanneer en onder welke omstandigheden de opvolging plaatsvond. In 17 na Christus overleed Antiochus III. Zijn zoon, de latere Antiochus IV, was echter te jong om hem op te volgen.¹⁶⁹ Tacitus vermeldt kort dat de dood van Antiochus III voor onrust zorgde in Commagene. Volgens hem wilden de meeste inwoners dat Commagene onder Romeins bestuur kwam te staan en was er een minderheid die de monarchie wilde behouden.¹⁷⁰ Dit was wel een relevante minderheid, omdat Tacitus het de moeite waard vindt om de onrust te vermelden. Daarnaast kan het afschilderen van de ‘monarchistische’ factie als een minderheid ook een tactiek zijn om de annexatie van Commagene te legitimeren.

Deze vermoedens worden versterkt door Josephus’ verslag van de onrust in Commagene. Josephus vermeldt echter dat de facties niet willekeurig waren, maar overeenkwamen met de sociale groepen in de samenleving; de adel wilde dat Commagene onder Romeins bestuur zou komen, terwijl ‘de meerderheid van de bevolking geregeerd wilde worden door koningen, zoals hun voorouders.’¹⁷¹ Toen beide facties afvaardigingen stuurden naar Rome, besloot de Senaat om Germanicus te sturen om orde op zaken te stellen.¹⁷² Germanicus koos in deze kwestie de kant van de adel.¹⁷³ Op zichzelf is dat niet zo verrassend, aangezien de edelen de macht en de rijkdom hadden in het koninkrijk.

¹⁶⁶ Ibidem, 84; Cic., *Caec.* 100; Cic., *Balb.* 28-29 en 31.

¹⁶⁷ Dio Cass., 54.9.3. ‘Μιθριδάτου τινὴ τὴν Κομμαγενήν, ἐπειδὴ τὸν πατέρα αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς αὐτῆς ἀπεκτόνει, καίτοι παιδίσκῳ ἔτ’ ὄντι ἐπέτρεψε’. Eigen vertaling.

¹⁶⁸ Sullivan, ‘The Dynasty of Commagene’, stemma.

¹⁶⁹ Ibidem, 785.

¹⁷⁰ Tac., *Ann.* 2.42.

¹⁷¹ Jos., *AJ* 18.2.5 (53). Eigen vertaling.

¹⁷² Tac., *Ann.* 2.43; Jos., *AJ* 18.2.5 (54).

¹⁷³ Tac., *Ann.* 2.56.

Het is logisch dat de Romeinen de controle over het strategisch belangrijke koninkrijk wilden behouden, zeker in de periode van de algehele onrust in het oostelijk deel van het Romeinse Rijk rond 17 na Christus.¹⁷⁴ Germanicus stelde in 19 na Christus voormalig praetor Quintus Servaeus aan om Commagene als district van Syria te besturen.¹⁷⁵

4.2. Antiochus IV

In 37 na Christus maakte Caligula de provincialisering van Commagene ongedaan door de zoon van Antiochus III het koninkrijk terug te geven samen met 100 miljoen sestertiën die in de achttien jaar onder Romeins bestuur waren geïnd als belasting.¹⁷⁶ Daarnaast kreeg hij Cilicia Trachea, het deel van Cilicia dat aan de zee lag, toegewezen en het zuidelijke deel van Lycaonia (figuur 8). Waarom Caligula in 37 besloot om een aantal koninkrijken, waaronder Commagene, opnieuw te schenken aan de oorspronkelijke dynastieën, wordt niet duidelijk uit de antieke literatuur. Er zijn verschillende motieven aan te wijzen. Antiochus IV raakte waarschijnlijk goed bevriend met de latere keizer Caligula en met Herodes Agrippa, de latere koning van Judaea, die zijn jeugd ook doorbracht aan het hof in Rome.¹⁷⁷ Dit blijkt uit het feit dat hij van Caligula zijn koninkrijk met extra land en de restitutie van de belastingen kreeg, dat Suetonius hen de ‘tirannenleraren’ van Caligula noemde en dat zijn zoon verloofd was met de dochter van Herodes Agrippa.¹⁷⁸

Toen Caligula Commagene en Cilicia Trachea aan Antiochus IV schonk, was er veel veranderd. Vergeleken met zijn overgrootvader Antiochus I had Antiochus IV weinig speling in zijn politiek tegenover de Romeinen en de Parthen. Waar Antiochus I werd gewantrouwd door belangrijke senatoren zoals Cicero en zelfs een Parthische inval in Syria steunde, zijn van Antiochus IV geen misstappen bekend naast zijn vermeende samenzwering met de Parthen in 72. Zich onafhankelijk bewegen van Rome was voor Antiochus IV ook geen noodzaak zoals voor Antiochus I, omdat hij was opgegroeid aan het keizerlijke hof, samen met Caligula, en een Romeins burger was. In die zin was hij tegelijkertijd een Romeinse magistraat en een koning.¹⁷⁹ Zijn presentatie en de legitimatie van zijn macht verschillen dan ook sterk van die van Antiochus I.

¹⁷⁴ Over onrust in 17 na Christus, zie: Tac., *Ann.* 2.42-3; Tac., *Ann.* 2.56.

¹⁷⁵ Tac., *Ann.* 2.56; Speidel, ‘Early Roman Rule in Commagene’, 91.

¹⁷⁶ Suet., *Cal.* 16.3.

¹⁷⁷ Barrett, ‘Claudius, Gaius and the Client Kings’, 285.

¹⁷⁸ Suet., *Cal.* 16.3; Dio Cass., 59.24.1; Jos., *AJ* 19.9.1 (355).

¹⁷⁹ Braund, 85.

Op militair gebied was Antiochus IV een trouwe bondgenoot van de Romeinen. Hij onderhield Romeinse troepen en streed met generaal Corbulo tegen de Armenen tijdens de Romeins-Parthische Oorlog van Nero.¹⁸⁰ Waarschijnlijk als beloning voor zijn steun wees Corbulo vervolgens een deel van het veroverde gebied in Armenia toe aan Commagene.¹⁸¹ Daarnaast stuurde Antiochus IV 8.000 soldaten mee met de Romeinen om de Joodse Opstand neer te slaan en stuurde hij troepen om aan de kant van Otho en Vespasianus te vechten tijdens het Vierkeizerjaar.¹⁸²

Zijn integratie in de Romeinse wereld blijkt ook uit de eerbewijzen aan de keizer. Zo organiseerde hij met koning Polemo II van Pontus spelen ter ere van Claudius, blijkt uit een papyrus die door de keizer zelf is opgesteld.¹⁸³ Daarnaast stichtte hij verschillende steden die hij vernoemde naar de keizer, namelijk Germanicopolis in Cetus naar Caligula, Ninica hernoemde hij Claudiopolis naar Claudius en Lacanatis hernoemde hij Neronias naar Nero.¹⁸⁴ Zo toonde hij zijn trouw aan de keizer.

Net als zijn overgrootvader opereerde Antiochus IV in een wereld waarin contacten buiten het koninkrijk verder reikten dan alleen met de Romeinse machthebbers. Zo vertelt Josephus dat Antiochus IV in 42 op verzoek van Herodes Agrippa naar Tiberias in Galilea reisde om daar met een aantal vazalkoningen uit de regio bijeen te komen.¹⁸⁵ Ook zijn op het Griekse eiland Chios verschillende inscripties gevonden van en aan Antiochus IV gevonden. Het lijkt erop dat hij in opdracht van Nero een badhuis bouwde.¹⁸⁶ Daarnaast stelden de inwoners van Chios een inscriptie op waarop Antiochus IV en zijn vrouw Iotape worden genoemd als weldoeners, waarschijnlijk na een grote gift aan het eiland.¹⁸⁷

Op zijn munten volstond vaak ΒΑΣΙΛΕΥΣ [ΜΕΓΑΣ] ΑΝΤΙΟΧΟΣ [ΕΠΙΦΑΝΗΣ] als verwijzing naar zijn naam, zoals ook Antiochus I en Mithridates II deden.¹⁸⁸ Antiochus IV liet zich echter wel anders afbeelden dan zijn voorouders. Zo verdween de Armeense tiara als hoofddekseel, maar liet Antiochus IV zich afbeelden met een diadeem op zijn hoofd.¹⁸⁹ Dit doet sterk denken aan afbeeldingen van Alexander de Grote, zoals ook enkele andere

¹⁸⁰ Tac., *Ann.* 13.37; Tac., *Ann.* 15.12.

¹⁸¹ Tac., *Ann.* 14.26.

¹⁸² Jos., *BJ* 2.18.9 (500); Jos., *BJ* 5.11.3 (460); Tac., *Hist.* 2.25; Tac., *Hist.* 2.81; Tac., *Hist.* 5.1.

¹⁸³ Bell en Crum, *Greek Papyri in the British Museum*, vol III, 11-12, no.8; Braund, 114.

¹⁸⁴ Braund, 108.

¹⁸⁵ Jos., *AJ* 19.8.1 (338).

¹⁸⁶ SEG 16.940. Met dank aan Aram Deknatel voor de vertaling en interpretatie.

¹⁸⁷ SEG 17.381. D. Latus Sinistrum, (c.) regel 8-12.

¹⁸⁸ '[Munt van] Koning Antiochus de Grote de Doorluchtige' Behalve in de nominativus kwam dit ook voor in de genitivus: 'Basileus Megas Antiochos Epiphanes' of 'Basileōs Megalou Antiochou Epiphanous'.

¹⁸⁹ Dit doet hij op al zijn bekende munten. Bijv.: RPC I 3704; RPC I 3854-3857.

provinciale munten uit dezelfde regio en periode laten zien.¹⁹⁰ Toch verwees Antiochus IV niet naar Alexander de Grote, maar naar de munten die keizer Tiberius tijdens de annexatie had laten slaan in Commagene (figuur 9).¹⁹¹ Volgens Karsten Dahmen roept de manier waarop het portret van Antiochus IV prominent op alle munten terugkomt de associatie op met Augustus.¹⁹² Hiermee liet hij zien dat zijn autoriteit afkomstig was vanuit Rome en er sprake was van continuïteit in het bestuur. Hij ontleende de legitimatie van zijn positie dus uit de macht van de Romeinen.¹⁹³ In tegenstelling tot de munten van Polemo II van Pontus, die in dezelfde periode als Antiochus IV regeerde, verwezen de Commageense munten niet expliciet naar de Romeinse keizers. Polemo II deed dat wel door bustes van Claudius en Nero op de keerzijde te slaan.¹⁹⁴ Aristobulus van Armenia Minor noemde keizer Nero op de keerzijde en de hogepriesters en koningen van Olba in Cilicia beeldden de keizers op sommige munten zelfs af op de voorzijde.¹⁹⁵

Op de achterzijde van de munt sloeg Antiochus IV een andere weg in dan Antiochus I en Tiberius. De *cornucopiae* op de achterzijde van de keizerlijke munten komen niet terug op de munten van Antiochus IV, evenmin als de Commageense leeuw op de munten van Antiochus I. Hiermee nam Antiochus IV afstand van de associatie met de Seleuciden, die dit symbool ook gebruikten.¹⁹⁶ In plaats daarvan is op bijna de helft van de munten die in deze periode in Commagene zijn geslagen, de schorpioen te zien (figuur 10).¹⁹⁷ Aangezien de schorpioen niet te vinden is op munten uit Pontus, Judaea en Cappadocia, noch op de provinciale keizerlijke munten in de regio, kan worden aangenomen dat de schorpioen onder Antiochus IV symbool stond voor Commagene. Dahmen ziet de schorpioen zelfs als het persoonlijke embleem van Antiochus IV.¹⁹⁸ Op een aantal andere munten is een *capricornus* te zien, een fabeldier dat half geit, half vis is.¹⁹⁹ Door middel van de *capricornus* probeerde Antiochus IV een verbinding te leggen met Augustus, volgens Dahmen.²⁰⁰ De *capricornus* werd namelijk veel in de beeldpolitiek van Augustus gebruikt. De ontwerpen op de munten

¹⁹⁰ RPC I 4036, 4064-5, 4075.

¹⁹¹ RIC I, Tiberius, 90/RPC I 3869.

¹⁹² Karsten Dahmen, 'With Rome in mind? Case studies in the coinage of client kings', in: Ted Kaizer en Margherita Facella, *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East*, Oriens et Occidens 19 (Stuttgart, 2010), 99-112, aldaar 107.

¹⁹³ Braund, 85.

¹⁹⁴ RPC I 3813-3821, 3829-3836

¹⁹⁵ RPC I 3839; RPC I 3724, 3727, 3731, 3740, 3741.

¹⁹⁶ Sullivan, 'The Dynasty of Commagene', 749.

¹⁹⁷ De schorpioen is te zien op RPC I 3852-3854, 3856-3858, 3864, 3865.

¹⁹⁸ Dahmen, 'With Rome in mind?', 106.

¹⁹⁹ RPC I 3855, 3861, 3866.

²⁰⁰ Dahmen, 106.

hebben dus een sterk nationalistisch karakter, maar zijn ook geïnspireerd op Romeinse ontwerpen.

De munten die Antiochus IV in Cilicia Trachea liet slaan, wijken enigszins af van die uit Commagene. Op geen van de Cilicische munten is een capricornus te zien, en slechts een munt beeldt een schorpioen af.²⁰¹ In plaats daarvan komen de goden Artemis, Apollo en Tyche enkele keren voor.²⁰² Opvallender is het feit dat Iotape, de vrouw van Antiochus IV, vaak wordt afgebeeld en wordt benoemd. Maar liefst negen munten uit Cilicia en een uit Lycaonia (het gebied ten noorden van Cilicia Trachea) laten haar buste en naam zien.²⁰³ Het gezamenlijk afbeelden van de Antiochus IV en Iotape, vooral op RPC I 3707 en 3708, doet sterk denken aan de munten van Nero en zijn moeder Agrippina die tussen 54 en 60 werden geslagen in Cappadocia (figuur 11 en 12).²⁰⁴ Enkele munten vermelden alleen de naam en buste van Iotape.²⁰⁵ Iotape komt alleen voor op munten die geslagen zijn in Cilicia en Lycaonia. Blijkbaar was het tonen van de sterke positie van de koningin gebruikelijker dan in Commagene.

Daarnaast zijn ook munten gevonden die zijn uitgegeven op autoriteit van Epiphanes en Callinicus, de zonen van Antiochus IV.²⁰⁶ Het is mogelijk dat zij enige jaren voor de annexatie van Commagene de koningstitel aannamen en samen met hun vader Antiochus IV regeerden. De *Roman Provincial Coinage* stelt dat sommige Commageense munten gedateerd kunnen worden aan de hand van hun klop, waaronder de munten van Epiphanes en Callinicus. Zij dateren de kloppen na het jaar 69, wat zou betekenen dat Epiphanes en Callinicus al voor 70 samen met Antiochus IV regeerden.²⁰⁷ Dit zou onderbouwd kunnen worden met het feit dat Tacitus spreekt over ‘rex Epiphanes’ in zijn relaas over het Vierkeizerjaar en geen prinselijke titel gebruikt.²⁰⁸ Tacitus gebruikt echter geen aparte term voor ‘prins’ in de *Annalen* en de *Historiën*.²⁰⁹ Dit fragment moet daarom niet per definitie worden uitgelegd als een bewijs voor het koningschap van Epiphanes in 69.

²⁰¹ RPC I 3703.

²⁰² Artemis: RPC I 3702, 3704, 3705; Apollo: RPC I 3701, 3709, 3710; Tyche: RPC I 3722.

²⁰³ RPC I 3534, 3707, 3708, 3712, 3713, 3717-3719, 3865.

²⁰⁴ RIC I, Nero, 607-612.

²⁰⁵ RPC I 3534, 3865.

²⁰⁶ RPC I 3535, 3860, 3861, 3866, 3867.

²⁰⁷ Andrew Burnett, Michel Amandy en Pere Pau Ripollès (red.), *Roman Provincial Coinage, Volume I, From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – AD 69), Part I: Introduction and Catalogue* (Londen, 1992), 573.

²⁰⁸ Tac., *Hist.* 2.25.

²⁰⁹ Het zou kunnen dat dit analoog is aan de Griekse vormen βασιλεύς Μέγας en alleen βασιλεύς, waarbij de eerste de regerende vorst aanduidt en de tweede een term is voor de troonopvolger. Staab, 63.

4.3. Annexatie

Antiochus IV zou over het koninkrijk blijven heersen totdat de gouverneur van Syria volgens Josephus lucht kreeg van een mogelijke samenzwering met de Parthen. Als reactie daarop werd Commagene in 72 veroverd en definitief geïncorporeerd in de provincie Syria.²¹⁰ Dat Antiochus IV daadwerkelijk met de Parthen had samengezworen, lijkt niet erg aannemelijk. Een aantal jaren daarvoor had hij immers enkele duizenden troepen gestuurd om de Joodse Opstand te helpen neerslaan en had hij Vespasianus gesteund in de burgeroorlog na Nero's dood.²¹¹ Daarnaast stuurde Vespasianus vlak na de annexatie de officier Gaius Velius Rufus naar de Parthen om de zonen van Antiochus IV terug te halen.²¹² Zij hadden tijdens de Romeinse inval een vergeefse poging gedaan om het Romeinse leger terug te dringen, maar hadden moeten vluchten toen dit niet haalbaar bleek en hun vader aandrong op overgave.²¹³ Na enkele jaren werden Antiochus IV en zijn zonen door Vespasianus vergeven en kregen zij een toelage die groot genoeg was om hun koninklijke leven voort te zetten, vanaf nu in Sparta.²¹⁴ Volgens Josephus vond de nobele Vespasianus het beter passend om een oude vriendschap te respecteren dan zich te laten leiden door wrok, maar deze visie lijkt beïnvloed door Josephus' positie aan het keizerlijk hof.²¹⁵ De familie zou nog lange tijd invloedrijk zijn in de Romeinse politiek. Zo was de zoon van Epiphanes, Gaius Julius Antiochus Epiphanes Philopappus, in 109 onder keizer Trajanus consul en was zijn zus, Julia Balbilla, hofdame van de vrouw van keizer Hadrianus.²¹⁶

Het lijkt echter te gaan om een excuus om Commagene binnen te vallen.²¹⁷ Volgens Facella waren de belangrijkste redenen waarschijnlijk 'the need for road connections, the threats from banditry and the necessity for internal order'.²¹⁸ De dreiging van bandieten geldt echter niet voor de annexatie in 72 na Christus, omdat de verwijzing naar Josephus gaat over de situatie in 38 voor Christus.²¹⁹ Daarnaast was Antiochus IV een modelvazal, was hij juist

²¹⁰ Jos., *BJ* 7.7.1-3 (219-237).

²¹¹ Jos., *BJ* 2.18.9 (500); Jos., *BJ* 5.11.3 (460); Tac., *Hist.* 2.25; Tac., *Hist.* 2.81; Tac., *Hist.* 5.1.

²¹² David L. Kennedy, 'C. Velius Rufus', *Britannia* 14 (1983), 183-196, aldaar 188.

²¹³ Kennedy, 'Velius Rufus', 186 en 188.

²¹⁴ Jos., *BJ* 7.7.3 (240-243).

²¹⁵ Jos., *BJ* 7.7.3 (239). De beschrijving van Vespasianus' beweegredenen is geformuleerd in uitsluitend positieve bewoordingen.

²¹⁶ Sullivan, 'The Dynasty of Commagene', 796-797.

²¹⁷ Volgens Seth Schwartz werd boek 7 van de *Bellum Iudaicum* echter rond de eeuwwisseling geschreven. De Flavische dynastie in Rome was inmiddels vervangen door de adoptiefkeizers, maar ook zij hadden er baat bij om Vespasianus af te schilderen als nobel om het contrast met diens zoon Domitianus, wiens nagedachtenis na zijn dood door de *damnatio memoriae* werd weggevaagd, aan te scherpen en op die manier een verbinding te maken met Vespasianus. Seth Schwartz, 'The Composition and Publication of Josephus's "Bellum Iudaicum" Book 7', *The Harvard Theological Review* 79 (1986) 4, 373-386, aldaar 381.

²¹⁸ Facella, 'Advantages and disadvantages of an allied kingdom', 197.

²¹⁹ Jos., *AJ* 14.15.8 (439-444).

succesvol in het verslaan van bandieten en zijn er geen andere voorbeelden bekend van onrust in zijn koninkrijk.²²⁰

Het motief voor de annexatie lijkt een versterking en verzekering van de grensbewaking onder direct Romeins gezag langs de Eufraat te zijn geweest, zo betogen ook Fergus Millar en Michael Speidel, hoewel dit niet blijkt uit het relaas van Josephus.²²¹ Zo was Commagene niet het enige vazalkoninkrijk dat onder de heerschappij van Vespasianus werd geïncorporeerd. Sophene werd in 75 geannexeerd en Armenia Minor ging deel uit maken van de nieuwe provincie Cappadocia.²²² In deze provincie stationeerde Vespasianus maar liefst twee legioenen. Cappadocia werd dan een belangrijke schakel in de verdediging van het Romeinse Rijk aan de Eufraat.²²³ Daarnaast kan ook de faam van Commagenes rijkdom hebben bijgedragen aan de beslissing om het koninkrijk te annexeren.²²⁴

De annexatie van deze vazalkoninkrijken betekende niet dat de militaire slagkracht van de Romeinen afnam. Volgens Kennedy werden de Commageense troepen namelijk geïncorporeerd in de Romeinse legioenen.²²⁵ Na de annexatie werden in Commagene nog drie cohorten opgericht. Cohors I en II Flavia Commagenorum waren gestationeerd langs de Donau in Oost-Europa, terwijl Cohors VI Commagenorum haar standplaats in Numidia had. Het staat niet vast dat dit de geïncorporeerde troepen van Antiochus IV waren, noch dat de soldaten van deze troepen slechts werden gerekruteerd in Commagene zelf, hoewel aan de hand van inscripties op graftombes uit de provincies Moesia en Numidia wel aannemelijk kan worden gemaakt dat er Commageense soldaten waren in deze drie cohorten.²²⁶

4.4. Conclusie

Over Mithradates II, Mithradates III en Antiochus III is weinig bekend. Wel is duidelijk dat vanaf de heerschappij van Mithridates II Commagene steviger onder het Romeinse gezag kwam te staan. Het gedwongen afstaan van Zeugma en de executie van prins Antiochus in Rome duiden op een verzwakking van Commagenes positie en een toenemende integratie van het koninkrijk in het Romeinse Rijk. Daarnaast werd vanaf Mithridates II ook de troonsopvolging binnen de dynastie vastgesteld vanuit Rome.

²²⁰ Over Antiochus IV als vazal, zie hoofdstuk 4; Tac., *Ann.* 12.55. In 52 na Christus versloeg Antiochus IV een belangrijke stam in Cilicia Trachea.

²²¹ Millar, 80-81; Speidel, 99.

²²² Warwick Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire* (Londen, 2002), 36.

²²³ Millar, 80-81.

²²⁴ Tac., *Hist.* 2.81; Jos., *BJ* 5.11.3 (461); Plut., *Ant.* 34.3.

²²⁵ Kennedy, 'Syria', 716.

²²⁶ John Spaul, *Cohors². The evidence for and a short history of the auxiliary units of the Imperial Roman Army*, BAR International Series 841 (Oxford, 2000) 403-407.

In de politiek van de laatste koning van Commagene is geen andere loyaliteit te bespeuren dan richting Rome. Hij bewees een trouwe en waardevolle bondgenoot van de Romeinen te zijn in de strijd en ook in zijn binnenlands beleid toonde hij zijn trouw aan de keizer door steden te vernoemen naar de keizer en spelen in zijn naam te organiseren. Daarnaast spiegelde Antiochus IV zijn beeldpolitiek aan de Romeinen door het ontwerp van zijn munten te laten aansluiten op de munten die tijdens de annexatie van Commagene werden geslagen. Hij was onder meer door zijn opvoeding in Rome volledig geïntegreerd in de Romeinse en Hellenistische wereld. Hoewel Commagene in deze periode officieel onafhankelijk was, kan Antiochus IV eerder worden gezien als een Romeinse magistraat en Commagene als de facto Romeins gebied. De annexatie van Commagene onder Vespasianus maakte deel uit van een breder beleid van aaneensluiting van de grenzen langs de Eufraat. Het vermeende verraad van koning Antiochus IV lijkt met name als excuus te hebben gediend om de koning af te kunnen zetten. We kunnen dan ook concluderen dat de positie van Commagene na de dood van Antiochus I wat betreft autonomie sterk verslechterde. Het koninkrijk werd als vazalstaat een onmiskenbaar onderdeel van het Romeinse Rijk, maar ondervond ook de vele voordelen die deze positie kon hebben. De integratie van de Commageense dynastie in het Romeinse Rijk verzekerde haar koningen na de annexatie van een plaats binnen de Romeinse elite.

CONCLUSIE

De Romeinen hadden grote voordelen bij het systeem van vazalstaten. Zeker in het oosten van het rijk hadden zij de lokale elite nodig om de pas veroverde gebieden te besturen en stabiliteit te garanderen. Ze verzekerden zich hiermee ook van bondgenoten in de strijd tegen de Parthen. Commagene was daarnaast belangrijk voor de Romeinen, omdat het twee oversteekplaatsen over de Eufraat naar Parthisch grondgebied beheerste, bij Samosata en tot 30 voor Christus ook bij Zeugma. Toch was de rol van vazalstaten voor de Romeinen groter dan slechts een bufferstaat. Dit gold ook voor Commagene. Militaire steun bij aanvallen, verdediging tegen binnenlandse onrust en het verlagen van het uitgavenpatroon van de staat.

De Romeinen moesten de vazalkoningen tot op zekere hoogte tegemoetkomen en hen paaien met eerbewijzen en titels. Anderzijds had een vazalkoning ook baat bij zijn positie als vazal van de Romeinen. Hij zat over het algemeen steviger in het zadel dan wanneer hij onafhankelijk was gebleven. De relatie van vazalkoningen was behalve op staatsniveau ook altijd een band met een invloedrijke Romeinse patriciër. Tijdens de Late Republiek was dit iemand van de senatoriale klasse en in de Keizertijd de keizer zelf of een lid van zijn familie. Het contact tussen vazalkoningen en de Romeinen verliep op verschillende manieren. Koningen hadden in eerste instantie contact met de dichtstbijzijnde Romeinse gouverneur of generaal. Ook reisden koningen soms naar Rome om contacten met senatoren en leden van de keizerlijke familie te onderhouden. Al met al waren de vazalstaten een onmiskenbaar onderdeel van het Romeinse Rijk.

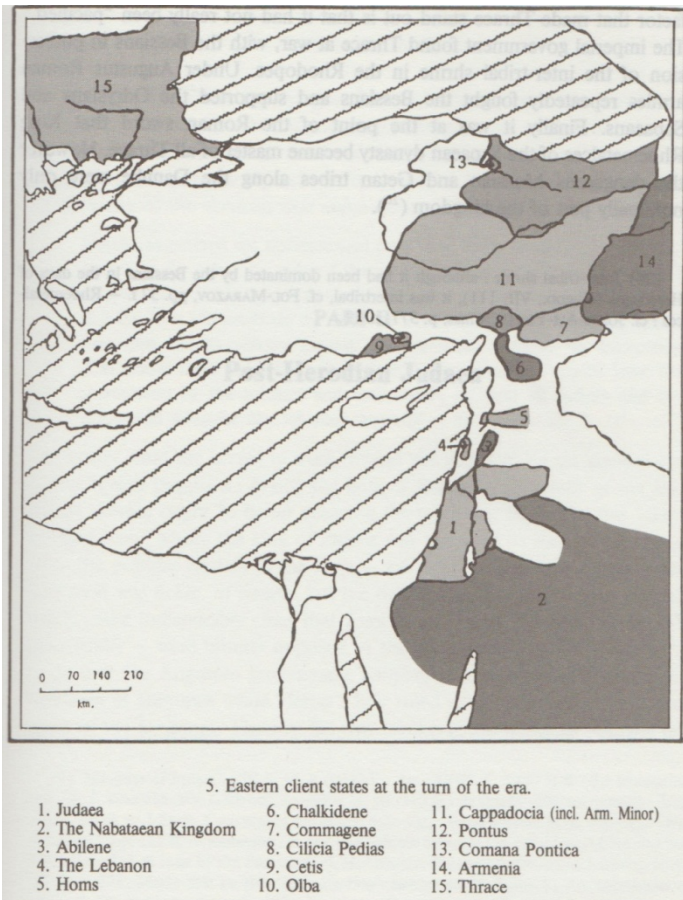
Wat precies de verhouding was tussen Rome en de vazalkoningen is lastiger te definiëren. In de antieke literatuur worden de vazalkoningen over het algemeen aangeduid met de neutrale termen *rex* of βασιλεύς als benaming voor de koningstitel. De band tussen Rome en haar vazallen wordt aangeduid als *societas* (bondgenootschap) of *amicitia* (vriendschap) in het Latijn, waarbij de koning *socius* of *amicus* wordt genoemd. De Griekse equivalenten hiervoor zijn συμμαχία/σύμμαχος en φιλία/φίλος, waarbij συμμαχία wordt gebruikt bij een actieve deelname in een oorlog aan de Romeinse kant en φιλία een nauwe band veronderstelt tussen de twee partijen. Een algemene houding van de Romeinen tegenover de vazalkoningen is niet uit deze termen te halen. Wel kan uit specifieke passages de waardering van enkele vazalkoningen worden gehaald.

Vanaf het aangaan van de *amicitia* met Pompeius was Commagene afhankelijk van de Romeinen. Ze werd geacht militaire steun te leveren en Syria te verdedigen tegen de Parthen.

Gedurende de heerschappij van Antiochus I was hier nog enige speling mogelijk. Zo huwelijkte hij zijn dochter uit aan de Parthische koning en pleegde zelfs verraad door de Parthische inval in 40 voor Christus te steunen. Ook de introductie en ontwikkeling van de cultus rondom zijn persoon getuigt van een bepaalde mate van onafhankelijkheid. Via zijn munten liet Antiochus I zien dat hij ook aanspraak maakte op de Armeense troon. Hiermee toonde hij de continuïteit, en daarmee de legitimiteit, van zijn heerschappij aan zijn onderdanen. Tekenen van loyaliteit aan de Romeinen zijn schaars in zijn beeldpolitiek, laat staan in zijn beleid. In tegenstelling tot andere vazalkoningen in de regio, maakte hij op zijn munten geen enkele referentie aan de Romeinen. Op de *hiërothesia* komt slechts een enkele verwijzing voor in de vorm van het epitheton *philorhomaïos*, dat ook kan worden geïnterpreteerd als een Hellenistisch fenomeen. Gedurende deze periode was de steun aan het Romeinse leger waarschijnlijk voldoende voor Antiochus I om als vazalkoning te kunnen aanblijven.

Met diens dood en het begin van de Keizertijd waren de Commageense koningen niet meer bij machte om zich richting een onafhankelijke positie van Rome te bewegen. Mithridates II kon alleen aanblijven dankzij de gratie van Octavianus, zijn broer Antiochus werd berecht in Rome en Augustus stelde Mithridates III aan als koning. Ook verloor Commagene onder Mithridates II haar belangrijkste strategische troef, nadat ze Zeugma had moeten afstaan aan de Romeinen. Hoewel voor de periode tussen de dood van Antiochus I en de dood van Antiochus III niet veel kan worden gezegd over de mate van onafhankelijkheid van Commagene, is wel duidelijk dat Commagene na de belegering van Samosata in 38 voor Christus haar spelingsruimte had verloren. De integratie van Commagene in het Romeinse Rijk zette door met de annexatie van Commagene bij de provincie Syria, maar ook onder de heerschappij van Antiochus IV. Hij was door zijn opvoeding aan het keizerlijk hof zodanig geïntegreerd in de Romeinse elite dat hij eerder gezien kan worden als een Romeins magistraat dan als een Commageense koning. De onafhankelijkheid van Commagene als vazalstaat van Rome bestond, zeker na de dood van Antiochus I, alleen nog in naam.

APPENDIX. AFBEELDINGEN

Figuur 1. Kaart van het systeem van vazalstaten in het oosten van het Romeinse Rijk rond het begin van de jaartelling (Eliezer Paltiel, *Vassals and Rebels in the Roman Empire. Julio-Claudian Policies in Judaea and the Kingdoms of the East* (Brussel, 1991), 51). Het territorium van Parthië lag ten zuiden en ten oosten van Armenia (nr. 14). Galatia lag ten westen van Cappadocia (nr. 11). In 25 voor Christus werd het koninkrijk geannexeerd.

Fig. 15: Map of the kingdom of Commagene in its largest expansion (in the late-60s BCE), indicated in green [author/L. O. 2012].

Figuur 2. Kaart van Commagene in haar grootste vorm (late jaren 60 voor Christus) (Herman A. G. Brijder, *Nemrud Dagi: Recent Archaeological Research and Preservation and Restoration Activities in the Tomb Sanctuary on Mount Nemrud* (Berlijn, 2014), 39).

Figuur 3. Een reconstructie van het oostelijke terras van Nemrud Dağı (boven) (Afbeelding Learning Sites Inc., 2011, <http://www.vizin.org/projects/nemruddagi/project.html>). Het oostelijke terras van Nemrud Dağı tegenwoordig (onder) (Afbeelding Panoramio, <http://primeross.blogspot.nl/2010/11/nemrut-dagi-turquia-antioco-hercules.html>). Voor een 3D-reconstructie van Nemrud Dağı, zie: <http://nemrud.nl/>.

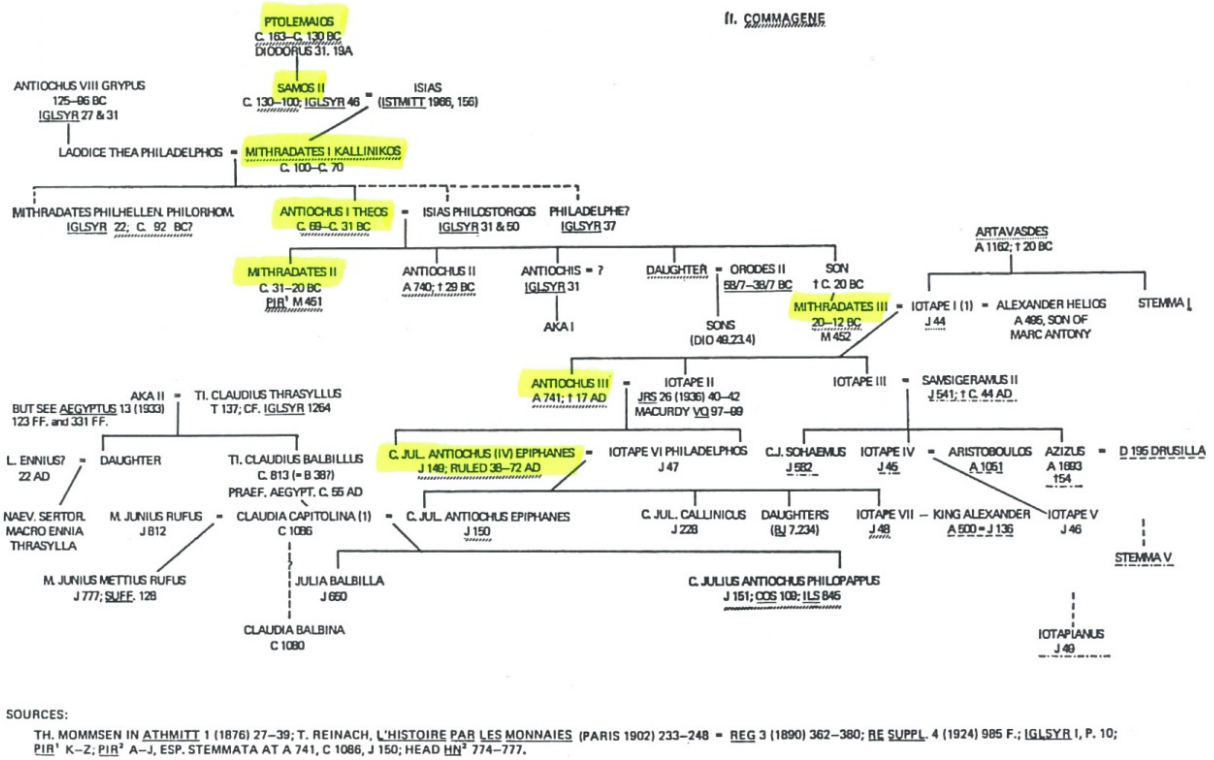
Figuur 4. Munt van Antiochus I van Commagene. Brons, 21 mm, 5,44 gram, 11 h(?). Obv.: Buste van Antiochus I naar rechts, met een hoge, vijfpuntige Armeense tiara met oorflappen (κίταρις) en versierd met een ster tussen twee naar elkaar kijkende adelaars. Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ. Leeuw van Commagene, lopend naar rechts. RPC I 3845.

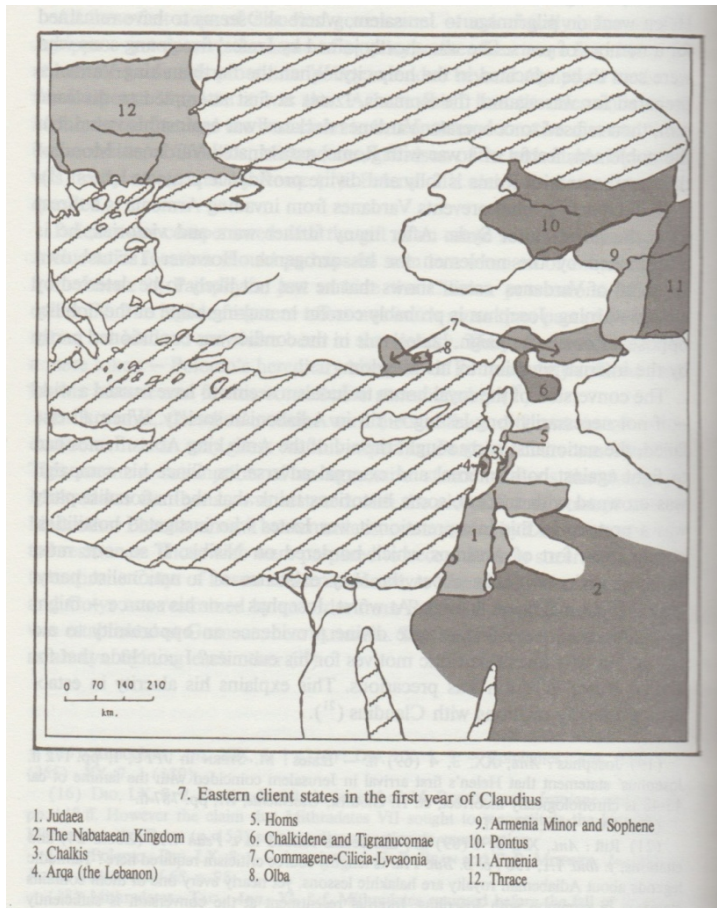
Figuur 5. Munt van Tigranes II van Armenia. Zilver, 26 mm, 15.53 gram, 1 h. Obv.: Buste van Antiochus I naar rechts, met een hoge, vijfpuntige Armeense tiara met oorflappen (κίταρις) en versierd met een ster tussen twee naar elkaar kijkende adelaars. Omringd door decoratieve band. Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ. De godin Tychè van Antiochië zittend op een rots met in haar rechterhand een lang laurierblad. Onder zwemt de riviergod Orontes naar rechts. Omringd door laurierbladeren. Monogram AP. CAA 17. SCADA Group 1. Leu Numismatik AG, web auction 2, lot nummer 304. URL: <https://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=1065578&AucID=2089&Lot=304&Val=27ab0fe055a5651245d7eb5ff873d743>.

Figuur 6. Munt van Antiochus I en/of Mithridates II. Brons, 24 mm, 9,84 gram. Obv.: [...] [AN-]TIOXOY. Buste van Antiochus I naar rechts, met een hoge, vijfpuntige Armeense tiara met oorflappen (κίταρις). Rev.: ΜΙΘΡΑ[ΔΑΤΟΥ]. Stier, lopend naar rechts. Interaktives Münzkabinett (letzte Änderung 2009), Staatliche Museen Berlin, Objektnr. 18215866. Gregor Staab, 'Ehrung und Königsdesignatio Mithradates' II. von Kommagene durch seinen Vater Antiochos I. auf dem Nemrud Dağı', *Epigraphica Anatolica* 44 (2011) 55–77, aldaar 64.

Figuur 7. Stamboom van de Orontidische dynastie van Commagene inclusief huwelijken met andere koningshuizen (Richard D. Sullivan, 'Diadochic Coinage in Commagene after Tigranes the Great', *The Numismatic Chronicle* (1966-) 13 (1973) 18-39, aldaar 38).

Figuur 8. Kaart van het systeem van vazalstaten in het oosten van het Romeinse Rijk in het eerste jaar van Claudius' regeerperiode, 41 na Christus (Eliezer Paltiel, *Vassals and Rebels in the Roman Empire. Julio-Claudian Policies in Judaea and the Kingdoms of the East* (Brussel, 1991), 198).

Figuur 9. Dupondius van Tiberius, geslagen in Commagene. 28 mm, 14,33 gram, geslagen 20-21 na Christus. Obv.: TI CAESAR DIVI AVGVSTI F AVGVSTVS. Buste van Tiberius met laurierkrans, kijkend naar rechts. Rev.: PONT MAXIM COS III IMP VII TR POT XXII. Gevleugelde *caduceus* tussen twee gekruisde *cornucopiae*. RIC I 90; RPC I 3869.

Figuur 10. Munt van Antiochus IV. 26 mm, 20,23 gram. Geslagen in Lacanatis. Obv.: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ ΑΝΤΙΟΧΟΣ. Buste van Antiochus IV met diadeem, kijkend naar rechts. Rev.: ΛΑΚΑΝΑΤΩΝ. Schorpioen omringd door laurierbladeren. RPC I 3864.

Figuur 11. Munt van Antiochus IV en Iotape. RPC I 3707, geslagen in Anemourion: Obv.: [...] ΑΝΤΙΟΧΟΣ ΕΠΙΦΑΝΗ[...] ,Buste van Antiochus IV met diadeem, kijkend naar rechts. Rev.: [ΙΩΤ]ΑΠΗ ΑΝΕΜΟΥ[...] . Buste van Iotape met haar in staart, kijkend naar rechts. RPC I 3708, geslagen in Anemourion: Obv.: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΝΤΙΟΧΟ[Σ]. Buste van Antiochus IV met diadeem, kijkend naar rechts. Rev.: ΒΑΣΙΛΙΣΣΗ ΑΝΕΜΟΥ[...] . Buste van Iotape met haar in staart, kijkend naar rechts.

Figuur 12. Didrachme van Nero en Agrippina de Jongere. 7,36 gram. Geslagen tussen 58 en 60 na Christus in Caesarea in Cappadocia. Obv.: ΝΕΡΟ ΚΛΑΥΔ ΔΙΥΙ ΚΛΑΥΔ ΚΑΙΣΑΡ ΑΥΓ ΓΕΡΜΑΝΙ. Buste van Nero met lauwerkrans, kijkend naar rechts. Rev.: ΑΓΡΙΠΠΙΝΑ ΑΥΓΥΣΤΑ ΜΑΤΕΡ ΑΥΓΥΣΤΙ. Buste van Agrippina met haar in een staart, kijkend naar rechts. RPC I 3632; RIC I 607; Sydenham, *Caesarea* 73. (Foto CNG)

LITERATUURLIJST

Bronnen en afkortingen

Appianus (App.)

- *B Civ.* – *Bella Civilia*
- *Mith.* – *Μιθριδάτειος*

Augustus (Aug.)

- *RG* – *Res Gestae Divi Augusti*

Marcus Tullius Cicero (Cic.)

- *Att.* – *Epistulae at Atticum*
- *Balb.* – *Pro L. Cornelio Balbo Oratio*
- *Caec.* – *Pro A. Caecina Oratio*
- *Fam.* – *Epistulae ad Familiares*
- *Har. resp.* – *De haruspicum responso*
- *QFr.* – *Epistulae ad Quintum Fratrem*

Cassius Dio Cocceianus (Dio Cass.)

- *Historiae Romanae*

IGLSyr – *Inscriptions grècques et latines de la Syrie*

Flavius Josephus (Jos.)

- *AJ* – *Ἰουδαϊκὴ Αρχαιολογία/Antiquitates Judaicae*
- *BJ* – *Ἰουδαϊκοῦ πόλεμος/Bellum Iudaicum*

LSJ – Henry George Liddell en Robert Scott, *A Greek-English Lexicon. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. A new edition revised and augmented throughout by H. Stuart Jones with the Assistance of R. McKenzie* (Oxford, 1940)

OGIS – W. Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum* (Leipzig, 1903-1905)

Gaius Plinius Caecilius Secundus (Pl.)

- *Epistulae* (Ep.)

Plutarchus (Plut.)

- *Ant.* – *Antonius*
- *Luc.* – *Lucullus*
- *Sull.* – *Sulla*

Proculus (Proc.)

- *Dig. – Digesta*

RIC I – Roman Imperial Coinage

RPC – Andrew Burnett, Michel Amandy en Pere Pau Ripollès (red.), *Roman Provincial Coinage, Volume I, From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – AD 69)* (Londen, 1992)

SEG – A. G. Woodhead, *Supplementum Epigraphicum Graecum, Vol. XVII* (Leiden, 1966)

Strabo

- *Geogr. – Geographica*

Suetonius (Suet.)

- *Tib. – Tiberius*
- *Cal. – Caligula*

Publius Cornelius Tacitus (Tac.)

- *Hist. – Historiae*
- *Ann. – Annales ab excessu divi Augusti*

Bibliografie

Appianus, *Appian's Roman History, vol. II*, Horace White (vert.), Loeb Classical Library 3 (Cambridge, MA/Londen, 1972);

Appianus, *Appian's Roman History, vol. III*, Horace White (vert.), Loeb Classical Library 4 (Cambridge, MA/Londen, 1979);

Ash, Rhiannon (red.), *Tacitus. Histories. Book II* (Cambridge, 2007);

Ball, Warwick, *Rome in the East: The Transformation of an Empire* (Londen, 2002);

Barrett, Anthony A., 'Claudius, Gaius and the Client Kings', *The Classical Quarterly*, 40 (1990) 1, 284-286;

Bivar, H. D. H., 'The Political History of Iran under the Arsacids: Continuation of conflict with Rome over Armenia', in: William Bayne Fisher, Ilya Gershevitch, Ehsan Yarshater, R. N. Frye, J. A. Boyle, Peter Jackson, Laurence Lockhart, Peter Avery, Gavin Hambly en Charles Melville, *The Cambridge History of Iran* (Cambridge, 1968), 21-99;

Bowersock, Glenn W., *Augustus and the Greek World* (Oxford, 1965);

Braund, David C., *Rome and the Friendly King. The Character of Client Kingship* (Londen, 1984);

- Brijder, Herman A. G., *Nemrud Dagi: Recent Archaeological Research and Preservation and Restoration Activities in the Tomb Sanctuary on Mount Nemrud* (Berlijn, 2014);
- Burnett, Andrew, Michel Amandy en Pere Pau Ripollès (red.), *Roman Provincial Coinage, Volume I, From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – AD 69), Part I: Introduction and Catalogue* (Londen, 1992);
- Burnett, Andrew, Michel Amandy en Pere Pau Ripollès (red.), *Roman Provincial Coinage, Volume I, From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – AD 69), Part II: Indexes and Plates* (Londen, 1992);
- Cassius Dio, *Roman History, vol. III*, Earnest Cary (red. en vert.), Loeb Classical Library 53 (Cambridge, MA/Londen, 1961);
- Cassius Dio, *Roman History, vol. V*, Earnest Cary (red. en vert.), Loeb Classical Library 82 (Cambridge, MA/Londen, 1961);
- Cassius Dio, *Roman History, vol. VI*, Earnest Cary (red. en vert.), Loeb Classical Library 82 (Cambridge, MA/Londen, 1961);
- Cassius Dio, *Roman History, vol. VII*, Earnest Cary (red. en vert.), Loeb Classical Library 175 (Cambridge, MA/Londen, 1961);
- Chakin, M., *The Kingdom of Armenia* (New York, 1987);
- Charlesworth, Martin Percival, *Documents illustrating the reigns of Claudius and Nero* (Cambridge, 1951);
- Cicero, Marcus Tullius, *Letters to Friends, Volume I: Letters 1-113*, D. R. Shackleton Bailey (red. en vert.), Loeb Classical Library 205 (Cambridge, MA, 2001);
- Cicero, Marcus Tullius, *Letters to Quintus and Brutus. Letter fragments. Letter to Octavian. Invectives. Handbook of electioneering*, D. R. Shackleton Bailey (red. en vert.), Loeb Classical Library 462 (Cambridge, MA, 2002);
- Coşkun, Altay, ‘Deiotaros of Galatia’, in: Roger S. Bagnall et al. (red.), *The Encyclopedia of Ancient History* (Hoboken, 2012), DOI: 10.1002/9781444338386.wbeah09083;
- Dahmen, Karsten, ‘With Rome in mind? Case studies in the coinage of client kings’, in: Ted Kaizer en Margherita Facella, *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East*, *Oriens et Occidens* 19 (Stuttgart, 2010), 99-112;
- Dittenberger, W., *Oriens Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum* (Leipzig, 1903-1905);
- Edwell, Peter, ‘The Euphrates as a Boundary between Rome and Parthia in the Late Republic and Early Empire’, *Antichthon* 47 (2013) 191-206;

- Facella, Margherita, ‘Φιλορώμαιοι καὶ Φιλέλληνοι; Roman Perception of Commagenian Royalty’, in: Olivier Hekster en Richard Fowler, *Imaginary Kings: Royal Images in the Ancient Near East, Greece and Rome*, *Oriens et Occidens* 11 (Stuttgart, 2005), 87-104;
- Facella, Margherita, ‘Coinage and the economy of Commagene (first century BC – first century AD)’, in: Mitchell, Stephen en Katsari, Constantina (red.), *Patterns in the economy of Roman Asia Minor* (Swansea, 2005), 225-250;
- Facella, Margherita, ‘Advantages and disadvantages of an allied kingdom: The case of Commagene’, in: Kaizer, Ted en Margherita Facella (red.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East* (Stuttgart, 2010), 181-198;
- Ferrary, Jean-Louis, *Philhellénisme et Impérialisme. Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique, de la seconde guerre de macédoine à la guerre contre Mithridate*. *B.E.F.A.R.* 271 (Rome, 1988);
- Gregoratti, Leonardo, ‘Sinews of the other empire: The Parthian Great King’s rule over vassal kingdoms’, in: Teigen, Håkon Fiane, en Eivind Heldaas Seland (red.), *Sinews of Empire. Networks in the Roman Near East and Beyond* (Oxford PA, 2017), 95-104;
- Hekster, Olivier, ‘Trophy kings and Roman power: a Roman perspective on client kingdoms’, in: Kaizer, Ted, en Margherita Facella (red.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East* (Stuttgart, 2010), 45-56;
- Josephus, Flavius, *Jewish Antiquities, vol. II*, H. St. J. Thackeray (vert.), Loeb Classical Library 203 (Cambridge, MA/Londen, 1967);
- Josephus, Flavius, *Jewish Antiquities, vol. III*, H. St. J. Thackeray (vert.), Loeb Classical Library 210 (Cambridge, MA/Londen, 1979);
- Josephus, Flavius, *Jewish Antiquities, vol. VIII*, Ralph Marcus (vert.) en Allen Wikgren (red.), Loeb Classical Library 433 (Cambridge, MA/Londen, 1969);
- Josephus, Flavius, *Jewish Antiquities, vol. IX*, Louis H. Feldman (vert.), Loeb Classical Library 456 (Cambridge, MA/Londen, 1965);
- Kaizer, Ted, en Margherita Facella, ‘Introduction’, in: Kaizer, Ted, en Margherita Facella (red.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East* (Stuttgart, 2010) 15-42;
- Kemezis, Adam M., *Urban Dreams and Realities in Antiquity: Remains and Representations of the Ancient City* (Leiden, 2014);
- Kennedy, David L., ‘C. Velius Rufus’, *Britannia* 14 (1983), 183-196;
- Kennedy, David L., ‘Syria’, in: Bowman, Alan K., Edward Chaplin en Andrew Lintott (red.), *The Cambridge Ancient History, Volume X, The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69* (Cambridge, 1996), 703-736;
- Lavan, Myles, *Slaves to Rome. Paradigms of Empire in Roman Culture* (Cambridge, 2013);

- Levick, Barbara, 'Greece and Asia Minor', in: Bowman, Alan K., Peter Garnsey, Dominic Rathbone (red.), *The Cambridge Ancient History, Volume XI, The High Empire, A.D. 70-192* (Cambridge, 2000), 604-634;
- Liddell, Henry George, en Robert Scott, *A Greek-English Lexicon. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. A new edition revised and augmented throughout by H. Stuart Jones with the Assistance of R. McKenzie* (Oxford, 1940);
- Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third* (Baltimore, 1976);
- Millar, Fergus, *The Roman Near East, 31 BC – AD 337* (Cambridge MA, 1993);
- Theodor Mommsen & Paul Krueger (red.), *Corpus Iuris Civilis*, I (Berlin, 1954);
- Paltiel, Eliezer, *Vassals and Rebels in the Roman Empire. Julio-Claudian Policies in Judaea and the Kingdoms of the East* (Brussel, 1991);
- Plinius Caecilius Secundus, Gaius, *Letters and Panegyricus vol. II*, Betty Radice (vert.), Loeb Classical Library 59 (Cambridge, MA/Londen, 1975);
- Plutarchus, *Plutarch's Lives, vol. V*, Bernadotte Perrin (vert.), Loeb Classical Library 87 (Cambridge, MA/Londen, 1968);
- Plutarchus, *Plutarch's Lives, vol. IX*, Bernadotte Perrin (vert.), Loeb Classical Library 101 (Cambridge, MA/Londen, 1968);
- Raggi, Andrea, 'The First Roman Citizens among Eastern Dynasts and Kings', in: Kaizer, Ted, en Margherita Facella (red.), *Kingdoms and Principalities in the Roman Near East* (Stuttgart, 2010), 81-97;
- Schwartz, Seth, 'The Composition and Publication of Josephus's "Bellum Iudaicum" Book 7', *The Harvard Theological Review* 79 (1986) 4, 373-386;
- Schwentel, Christian-Georges, 'Théocraties et rois clients: Antiochos Ier de Commagène et Hérode le Grand', *Dialogue d'histoire ancienne* 36 (2010) 1, 119-136;
- Spaul, John, *Cohors². The evidence for and a short history of the auxiliary units of the Imperial Roman Army*, BAR International Series 841 (Oxford, 2000);
- Speidel, Michael A., 'Early Roman Rule in Commagene', *Scripta Classica Israelica*, 24 (2005) 85-100. URL: <https://web.archive.org/web/20151227175141/http://www.mavors.org/PDFs/Commagene.pdf>;
- Staab, Gregor, 'Ehrung und Königsdesignatio Mithradates' II. von Kommagene durch seinen Vater Antiochos I. auf dem Nemrud Daği', *Epigraphica Anatolica* 44 (2011) 55-77;
- Strabo, *The Geography of Strabo, vol. V*, Horace Leonard Jones (vert.), Loeb Classical Library 211 (Cambridge, MA/Londen, 1954);

- Strabo, *The Geography of Strabo*, vol. VI, Horace Leonard Jones (vert.), Loeb Classical Library 223 (Cambridge, MA/Londen, 1950);
- Strabo, *The Geography of Strabo*, vol. VII, Horace Leonard Jones (vert.), Loeb Classical Library 241 (Cambridge, MA/Londen, 1954);
- Strk, Frank K., *The First Meeting of the Roman and Parthian Empires—Geopolitical Context and Consequences* (Masterthese, Hobart, 2011);
- Suetonius, *Lives of the Caesars*, John C. Rolfe (vert.), Loeb Classical Library 31 (Cambridge, MA/Londen, 1970);
- Sullivan, Richard D., ‘Diadochic Coinage in Commagene After Tigranes the Great’, *The Numismatic Chronicle (1966-)* 13 (1973) 18-39;
- Sullivan, Richard D., ‘The Dynasty of Commagene’, in: Joseph Vogt (red.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung* II 8 (Berlijn, 1978) 732-798;
- Tacitus, *Historiën*, Vincent Hunink (vert.) (Amsterdam, 2010);
- Tacitus, *The Histories Books IV-V, The Annals Books I-III, vol. III.*, Clifford H. Moore en John Jackson (vert.), Loeb Classical Library 249 (Cambridge, MA/Londen, 1969);
- Tacitus, *The Annals, vol. IV*, John Jackson (vert.), Loeb Classical Library 312 (Cambridge, MA/Londen, 1970);
- Tacitus, *The Annals, vol. V*, John Jackson (vert.), Loeb Classical Library 322 (Cambridge, MA/Londen, 1969);
- Velleius Paterculus, *Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti*, Frederick W. Shipley (vert.), Loeb Classical Library 152 (Cambridge, MA, 1924);
- Versluys, Miguel John, *Visual Style and Constructing Identity in the Hellenistic World: Nemrud Dağı and Commagene under Antiochus I* (Cambridge, 2017);
- Wagner, Jörg, *Seleukia am Euphrat/Zeugma* (1976);
- Werner-Goetz, Hans, ‘Social and military institutions’, in: Rosamund McKitterick (red.), *The New Cambridge Medieval History* (Cambridge, 1995), 451-480;
- Woodhead, A. G., *Supplementum Epigraphicum Graecum, Vol. XVII* (Leiden, 1966);
- Wright, Nicholas L., ‘Tarkondimotid responses to Roman domestic politics: from Antony to Actium’, *Journal of the Numismatic Association of Australia* 20 (2009), 73-81;
- Wijlick, Hendrikus A. M., *Rome and Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44-31 BC: A Study of Political Relations During Civil War* (Diss., Durham, 2013).

